

Ruimteconferentie 2009

Datum: 3 november 2009
Locatie: Cruise Terminal Rotterdam

INFORMATIE WORKSHOPS EN KEYNOTE SPEECHES

Keynote speech 1 (10.10 – 10.50)

Sitopia – how food shapes the world – Carolyn Steel (architect, auteur van 'The Hungry City')

Feeding cities is one of the great challenges of our time. The process arguably has a greater social and physical impact on us and our planet than anything else we do, yet few of us are aware of it. Industrialisation has distanced us from the effort required to feed cities and has made it seem easy. But as we enter an era of climate change, peak oil and a rapidly growing urban population, that illusion is wearing off. We urgently need a new model for human dwelling – one that recognises the interdependence of city and country, and treats them as a single, organic whole. My proposal is a concept that could lead to such a model: sitopia (from the ancient Greek sitos, food + topos, place). Sitopia is 'food place': a new way of seeing the world that acknowledges food's centrality in our lives and its power to shape us and our planet. Food is our greatest shared need – which makes it our greatest potential asset. If we recognise its power to connect and shape us, together we can harness it as a tool to rethink our lives and shape the world for better.

Keynote speech 2 (16.05-16.40)

The New Regionalism and the Generative Power of Cities – prof. Edward Soja, hoogleraar Urban Planning UCLA/LSE)

Workshops Blok 1 (11.00 – 12.15)

A: *Natuur na de EHS – Joep Dirx (voorzitter)*

Burgers, beleid en natuur: tussen draagvlak en betrokkenheid - Birgit Elands (WUR), Birgit.Elands@wur.nl

Er bestaat een groot draagvlak onder Nederlanders voor het huidige natuurbeleid. Ook zijn Nederlanders actief betrokken bij de natuur als gebruiker, beschermer en beslisser. Het blijkt echter dat draagvlak minder vanzelfsprekend is als het gaat om natuur in de directe leefomgeving en dat verzet tegen lokaal natuurbeleid kan worden gezien als een grote betrokkenheid bij natuur. Vaak wordt gesproken over participatie om maatschappelijk protest. De gangbare instrumentele participatiepraktijken leiden echter niet automatisch tot draagvlak voor beleid, maar werken wantrouwen en frustratie bij burgers in de hand. Dit kan leiden tot onuitgenodigde vormen van burgerschap.

Het streven naar draagvlak is een belangrijke overheidsambitie. Onvolkomen draagvlak is echter een onvermijdelijk gegeven voor natuurbeleid en mag geen reden zijn om niets te ondernemen. Gesteld wordt dat de overheid duidelijke ideeën moet hebben wat zij van haar burgers en maatschappelijke partijen verwacht. Ook moet zij soms zelf haar eigen verantwoordelijkheid nemen. Tegelijkertijd moet de overheid open staan voor actieve vormen van betrokkenheid en vormen medeverantwoordelijkheid stimuleren. In plaats van hiërarchische sturing gaat het dan om vormen van zelfsturing, waarin verandering ontstaat uit interactie en de uitkomst van deze interactie onzeker is. Tot slot wordt betoogd dat indien juist de verschillen in betrokkenheid en verschillen in natuuropvattingen worden gekoesterd, dit zal leiden tot een groter draagvlak voor natuurbeleid.

Protest door betrokkenheid: de draagvlakmatrix als denkmodel om maatschappelijk protest te begrijpen – Arjen Buijs (WUR), Arjen.Buijs@wur.nl

De analyse van lokale en regionale besluitvormingsprocessen focust meestal op de rol van de verschillende institutionele actoren in het proces. Maar ook de rol van lokale burgers kan geanalyseerd worden langs de dimensies van proces en inhoud. De proceskant van burgers komt vooral tot uiting in hun betrokkenheid bij het lokale gebied en bij het besluitvormingsproces rondom dat gebied. Inhoudelijk vormen burgers visies over het beheer van het gebied en over het besluitvormingsproces. Beide dimensies zijn nauw met elkaar verweven.

Op basis van focusgroepen en enquêtes onder omwonenden van het Nationaal Park het Drents Friese Wold, naar aanleiding van een conflict over het beheer van het Nationaal Park, hebben we een draagvlakmatrix ontwikkeld: een simpel analyse-instrument waarmee de reactie van omwonenden in gebiedsprocessen te begrijpen is. De door ons ontwikkelde draagvlakmatrix maakt duidelijk dat het bij de meningsvorming van burgers niet alleen draait om de mate van inhoudelijke overeenstemming over beleid, doelen en maatregelen, gerelateerd aan de waardering van concrete beheersmaatregelen in natuurgebieden. Het gaat ook om de betrokkenheid van mensen bij natuur of een specifiek gebied. Door beide dimensies te combineren in een matrix, ontstaat een denkkader dat behulpzaam kan zijn om de verschillende reacties van burgers te begrijpen.

Natuurbeleid 3.0 – Henk Groenewoud (min. LNV), h.e.groenewoud@minlnv.nl

Het huidige natuurbeleid is van de vorige eeuw. Het geeft daardoor antwoorden op problemen van vorige eeuw. Het beleid is technisch-ecologisch (ecosystemen, natuurdoeltypen, functiescheiding). Het gaat over natuur ver weg van mensen. De maatschappij is echter veranderd en daarbinnen ook de verhouding tussen burger en natuur. Burgers zijn mondiger en tegelijkertijd hebben minder mensen contact met de natuur. Intussen vereist de biodiversiteitscrisis fundamentele maatschappelijke veranderingen. Dat constaterende blijkt het echter lastig om systemen te veranderen. Er is inhoudelijk nieuw beleid nodig dat bovendien in een andere verhouding met burgers en maatschappelijke partijen tot stand moet komen. Dat is in tijden van crisis, in de context van een afslankende overheid, een forse opgave.

B: *Verstedelijkingsstrategie: belang van investeringen in groen en ov-bereikbaarheid – Hans Hilbers (voorzitter)*

Verdichting in Haaglanden: kwalitatieve verstedelijking – Jelmer de Ridder (Stadsgewest Haaglanden), ridj@haaglanden.nl

In het sterk verstedelijkte karakter van de regio zit de spagaat voor de Haaglandse verstedelijkingsopgave opgesloten. Essentieel voor de verstedelijking zijn derhalve het verdichten van steden rondom ov-knooppunten en/of op goed ontsloten locaties, en de toegevoegde waarde die de metropolitane landschapsparken in relatie hiermee kunnen genereren.

Hoewel de behoefte bestaat aan meer groene woonmilieus leidt de schaarste in ruimte er toe dat er vooral gekozen moet worden voor een integrale en duurzame (binnen-)stedelijke bouwopgave. Dit betekent verdichting of verdunning afhankelijk van de opgave in het te creëren woonmilieu. Daarnaast blijkt uit onderzoek dat er ook een duidelijke vraag is naar wonen in centrum stedelijk gebied. Dit uitgangspunt leidt tot de hoge ambitie om minimaal 50% binnenstedelijk te bouwen met als uitgangspunt de Zuidvleugel-ambitie om te komen tot 80% binnen bestaand bebouwd gebied. Dit vraagt extra investeringen in de

kwaliteit van het woonmilieu. Het gaat met name om parkeeroplossingen en de leefbaarheid van de openbare ruimte, maar ook om een hoogwaardige groene omgeving om de stad. Los van de hiervoor geschetste groei staat de bereikbaarheid van de regio nu al onder druk. Primair is het noodzakelijk om, mede vanuit luchtkwaliteitoverwegingen, het bestaande regionale ov-net en de fietsinfrastructuur op te waarderen om zo de binnenstedelijke ontwikkeling zoveel als mogelijk te dragen. Daarnaast wordt waar nodig de weginfrastructuur verder (grootschalig) opgewaardeerd. Kwalitatief hoogwaardige en ingepaste infrastructuur is in een dichtstedelijk gebied als Haaglanden absoluut noodzakelijk. Dit levert een belangrijke bijdrage aan het verbeteren van de leefkwaliteit van steden en wijken en is zeer duurzaam en kosteneffectief.

Groenopgave uit de Verstedelijkingsstrategie – Steven Slabbers (adviesbureau Bosch Slabbers), s.slabbers@bosch-slabbers.nl

De ruimtelijke ontwikkeling van Haaglanden laat zich het best illustreren aan de hand van kaartbeelden. Wie het kaartbeeld begin twintigste eeuw vergelijkt met het kaartbeeld 2000, ziet welke ontwikkeling Haaglanden in minder dan een eeuw tijd heeft doorlopen. Met name in de na-oorlogse periode is het stedelijk gebied sterk toegenomen, ten koste van het areaal open landschap. Het resterende landelijk gebied is van essentiële betekenis voor de leefbaarheid in de stad. Het land is het goud van Haaglanden. De inzet is tweeledig: behoud van kwantiteit en versterken van kwaliteit. Behoud van kwantiteit: er mag geen meter meer van het landelijk gebied af. De ruimte voor stedelijke groei moet binnen de bestaande stedelijke contouren worden gevonden. Daar kan de ruimte worden gevonden door herstructurering van de na-oorlogse wijken, herstructurering van stationsgebieden en voormalige haven en bedrijventerreinen. Deze verdichting maakt de steden interessanter, complexer, bieden de steden meer reuring. Versterken van de ruimtelijke, ecologische en gebruikskwaliteit: de kwaliteit van de open ruimte wordt mede bepaald door de kwaliteit van de randen. Inzet is het versterken van de randen van het open gebied. Daarnaast moet de bruikbaarheid van het landelijk gebied worden versterkt door een betere bereikbaarheid en een versterkte toegankelijkheid. Ons landelijk gebied is in toenemende mate naast productiegebied ook uitreengebied en gebruiksgebied voor de stedeling. Met de inrichting van het landelijk gebied moet meer worden geanticipeerd op de waarheid van morgen. De inrichting moet inspelen op een aantal trends op het gebied van: klimaat (meer ruimte voor waterberging, tegengaan hittestress); demografie (Nederland ontgroent, vergrijsd en verkleurt); recreatiegedrag (Nederland beweegt); landbouw; wonen en werken; behoefte aan authenticiteit.

Invloed vastgoedwaarden op bereikbaarheid Stedenbaanstations – P. Rietveld (VU), prietveld@feweb.vu.nl

De verstedelijkingsopgave van het Stadsgewest Haaglanden vraagt om hoge investeringen. Nog onduidelijk is of het Rijk compensatie gaat bieden. Indien dit niet het geval is, zou veel van de markt zelf moeten komen. In dat kader is het goed om vooral veel te investeren in bereikbaarheid gezien de theorie dat een relatie bestaat dat de waarde van het vastgoed mede afhangt van de mate waarin vastgoed bereikbaar is. In hoeverre dit het geval is rondom de Stedenbaan stations in de Zuidvleugel (ruwweg het gebied Zuid-Holland) is de vakgroep Ruimtelijke Economie van de Vrije Universiteit van Amsterdam gevraagd hier onderzoek naar te doen.

Enkele conclusies: Voor de Zuidvleugel blijkt de bereikbaarheid met het OV – specifiek de trein – meer van belang te zijn dan de bereikbaarheid met de auto en bereikbaarheid naar Schiphol. De afstandvervalfunctie tussen treinstations en kantoorpanden is relatief vrij vlak waarbij de treinstations relatief (vergeleken met de rest van Nederland) een klein effect hebben op de vastgoed waarden. De verschillende scenario's van Stedenbaan dragen 1-2% bij aan een groei van vastgoedwaarden. De effecten slaan het meest neer in de kleinere stations van Rotterdam (en ten zuiden daarvan) en Den Haag (en ten noorden daarvan). De effecten zijn, hoewel positief, relatief vrij laag. Hiervoor zijn twee redenen te geven. Ten eerste is het openbaar vervoersniveau momenteel al redelijk goed in de Zuidvleugel. En hoewel de ambities van Stedenbaan vrij hoog zijn, zijn de marginale effecten vergeleken met het al bestaande netwerk relatief vrij beperkt. De tweede reden is dat bereikbaarheid van ov en auto wordt benaderd door de bereikbaarheid naar beroepsbevolking. Daar Zuid-Holland één van de meest dichtstbevolkte provincies van Nederland is, is het moeilijk om hier nog veel winst uit te halen.

C: Na de bedrijventerreinen – Leo Pols (voorzitter)

Combineren van wonen en werken – Arjan Harbers (PBL), arjan.harbers@pbl.nl

Al jaren wordt er zorg geuit over de voortdurende functiescheiding. De media schilderen de groeiende reeks bedrijventerreinen langs snelwegen regelmatig af als 'lelijk', en de grote gebouwen belemmeren bovendien het zicht op het landschap. Ook op de opzet en de vormgeving van veel naoorlogse woonwijken is kritiek: ze zouden monofunctioneel zijn, maar één doelgroep aantrekken, weinig openbare ruimte hebben voor ontmoeting, en een gebrek hebben aan identiteit en architectonische kwaliteit.

Functiemenging wordt steeds vaker genoemd als reactie op deze hedendaagse monofunctionaliteit. Terecht, want het blijkt dat veel werkgelegenheid toch in gemengd gebied voorkomt; veelal in oudere wijken van voor de Tweede Wereldoorlog waar de mix van woningen en bedrijven nu vaak een aantrekkelijk combinatie oplevert. Een groot deel van deze gemengde milieus scoren hoog op de Leefbaarometer, een instrument dat de leefbaarheid in de wijken monitort.

In de presentatie laten we zien hoe gemengd Nederland nu eigenlijk is en wat duurzame en goede voorbeelden van menging zijn. De stedenbouwkundige structuur blijkt erg belangrijk te zijn voor een duurzaam woonwerkmilieu. Een structuur met een goede ontsluiting, markante gebouwen, flexibele kavelgrootten, een aantrekkelijke openbare ruimte (lanen, pleinen, groen en water) en zichtlijnen is een goede onderlegger van een gemengd gebied.

Mixed Use in Amsterdam – Joost van den Hoek (INBO), Joost.vandenHoek@Inbo.com

In het debat over stedenbouw en ruimtelijke ordening is het thema functiemenging al decennia onverminderd actueel. Toch is er al die jaren geen vooruitgang geboekt in het verkrijgen van een wezenlijk inzicht in de relatie tussen de werking van stedelijke milieus en de functionele opbouw daarvan. Kennis over de functiebalans van gebieden en projecten uit de voorkomende perioden van de stadshistorie is versnipperd aanwezig, pragmatisch van aard en meestal geen product van systematisch (wetenschappelijk) onderzoek. Voor een goed inzicht in de werking van stad en project zijn de aanwezige functies en de wijze waarop deze gemengd zijn op verschillende schaalniveaus een essentieel gegeven.

In een gedegen studie van het begrip functiemenging zouden tenminste de volgende aspecten aan de orde moeten komen: (1) Een goede (en meetbare) definitie van het begrip functiemenging; (2) Een verkenning van de functieverhoudingen in voorkomende stedelijke milieutypen.; (3) De relatie tussen de functiemix en bijvoorbeeld aspecten van duurzaamheid, veiligheid en waardeontwikkeling.

In deze presentatie willen we het denken over functiemenging systematiseren en meetbaar maken en de inzichten die hieruit voorkomen operationaliseren in de stedelijke ontwikkeling. In samenwerking tussen Joost van den Hoek en Klaas Bindert de Haan van de DRO Amsterdam is er een verkenning uitgevoerd naar de functiemenging in Amsterdam. Hiervoor is op basis van actuele GIS technologie en de recente beschikbaarheid van een database met gebouwoppervlakken en functies, voor voorkomende Amsterdamse stadsmilieus de functiebalans bekeken. Het laat zich aanzien dat er een systematisch verband is tussen het karakter van stadsbuurten gebaseerd op ouderdom en centraliteit en de functiemix uitgedrukt in de verhouding vloeroppervlak wonen/werken/voorzieningen.

De woonbuurt als domein voor bedrijfshulpnetwerken – Bart Sleutjes (UU), b.sleutjes@geo.uu.nl

Veel bedrijven zijn niet gevestigd op bedrijventerreinen, maar in woonbuurten. Sterker nog, een aanzienlijk deel van deze bedrijven wordt gerund vanuit het huis van de ondernemer zelf. Ondernemers die zowel in de buurt wonen als werken, worden verondersteld een sterke binding met die buurt te hebben. Maar heeft deze buurt, dus de sociale context van de ondernemer, ook daadwerkelijk invloed op het succes van diens bedrijf?

Wij veronderstellen dat de woonbuurt als woon-werklocatie via lokale netwerken inderdaad het succes van bedrijven kan beïnvloeden. Daarbij verwachten wij dat de mate van sociale cohesie binnen de buurt zowel de intensiteit als de kwaliteit van bedrijfshulpnetwerken zal versterken.

In ons onderzoek staan drie vragen centraal: (1) In hoeverre zijn de netwerken van ondernemers lokaal? (2) Presteren ondernemers die sterk buurtgericht zijn, beduidend anders (beter dan wel slechter) dan ondernemers die hun netwerken vooral buiten de buurt zoeken? (3) Welke verschillen bestaan er tussen buurten met een hoge of een lage mate van sociale cohesie?

Uit onze analyses blijkt dat, hoewel de buurt slechts één van de vele domeinen is voor netwerkrelaties, lokale bedrijfshulpnetwerken wel degelijk het succes van bedrijven kunnen beïnvloeden; zowel op het gebied van groei als tevredenheid. Dit geldt echter vooral voor kleine en kwetsbare groepen ondernemers: bedrijven zonder werknemers en zonder zakelijke partner. Zij lijken beter te presteren wanneer er relatief veel gebruik wordt gemaakt van hulpnetwerken op korte afstand. Het stimuleren van lokale bedrijfsnetwerken, ook binnen de eigen buurt, lijkt daarom een belangrijke beleidsaanbeveling te zijn om kleine ondernemers te ondersteunen.

D: Randstad 2040 – Frank van Oort (voorzitter)

Evaluatie Sleutelprojecten – Ries van der Wouden (Bureau Stedelijke Planning)/Marjolein Spaans (TU Delft/OTB), M.Spaans@tudelft.nl

Zijn de sleutelprojecten een effectief en doelmatig instrument voor het toekomstig beleid van de rijksoverheid in het kader van de Structuurvisie Randstad 2040, mede gelet op onderzoek naar de eerste en tweede generatie sleutelprojecten. In de presentatie willen we ingaan op dit evaluatieonderzoek. Het evaluatieonderzoek moest kennis opleveren over het nut van sleutelprojecten als instrument van de rijksoverheid en over de selectiecriteria voor eventuele toekomstige sleutelprojecten. De focus van de evaluatie is vooral gericht op de eventuele meerwaarde van de rijksbetrokkenheid bij de sleutelprojecten.

In het evaluatieonderzoek is gekeken naar de effectiviteit, de doelmatigheid en de bestuurlijke effecten. Daarnaast zijn de doelen van de sleutelprojecten gerelateerd aan de criteria die in de Structuurvisie Randstad 2040 zijn gesteld aan toekomstige Randstad sleutelprojecten. In de evaluatie van de sleutelprojecten hebben we gebruik gemaakt van een vergelijkend perspectief. Dat wil zeggen dat de sleutelprojecten zijn vergeleken met niet-sleutelprojecten (zgn. referentieprojecten), die in aard en omvang lijken op de sleutelprojecten van de eerste respectievelijk tweede generatie. Een aantal referentieprojecten is bedoeld ter vergelijking met de eerste generatie sleutelprojecten, een aantal ter vergelijking met de tweede generatie sleutelprojecten. Door vergelijking van sleutelprojecten met referentieprojecten kunnen we de betekenis van de inzet van het sleutelprojecteninstrument reconstrueren.

Op basis van het evaluatieonderzoek stellen we vast dat de sleutelprojecten in het verleden op een aantal punten meerwaarde hebben gehad, ondanks de vele knelpunten en soms ook negatieve effecten. Op grond daarvan kunnen we de vraag of het zin heeft om een verkenning te starten naar toekomstige sleutelprojecten in elk geval voorwaardelijk positief beantwoorden. Deze voorwaarden worden uitgewerkt in een aantal concrete aanbevelingen.

Utrecht 2040 – Harm van de Heiligenberg (prov. Utrecht), Harm.van.den.Heiligenberg@provincie-utrecht.nl

In de provincie Utrecht loopt sinds een jaar een project, waar een strategie voor de lange termijn toekomst van het grondgebied en de samenleving van deze regio wordt ontwikkeld. Het is in een aantal opzichten een bijzondere beleidsstrategie, die is gebaseerd op wetenschappelijke toekomstverkenningen van de planbureaus, van de universiteit Utrecht en de zgn. 'Staat van Utrecht' van TELOS. De ambitie is om een brede scope te hanteren, breder dan die van Randstad2040. De strategie heeft een beoogde doorwerking in een concreet regionaal projectenprogramma, waarbij de uitvoering, gezien de complexe opgaven, door wisselende coalities van maatschappelijke partners gestalte moet krijgen.

In de presentatie wordt ingegaan op de vertaling van onderzoek naar beleid, en meer specifiek de vertaling van maatschappelijke trends naar opgaven voor grondgebied en samenleving. Enkele belangrijke aspecten hierbij zijn: (1) de keuze van relevante trends is niet waardenvrij; (2) het is van belang om te beginnen met maatschappelijke opgaven, alvorens de opgaven voor de overheid en andere maatschappelijke partners kan worden bepaald; (3) het benoemen van de kernopgaven wordt mede ingekleurd door de duurzaamheidsfoto van dit moment (de Staat van Utrecht), de keuze voor duurzaamheid, en de kernkwaliteiten van het gebied.

Er wordt een pleidooi gehouden om de kernkwaliteiten onderdeel te laten zijn van gebiedsgerichte wetenschappelijke toekomstverkenningen, aangezien deze in sterke mate de mogelijke toekomst van een gebied bepalen.

Agglomeratievoordelen in stedelijke netwerken versus de monocentrische stad – Evert J. Meijers (TUDelft)/Martijn Burger (EUR), mburger@ese.eur.nl

Recent concepts as megaregions and polycentric urban regions emphasize that external economies are not confined to a single urban core, but shared among a collection of close-by and linked cities. However, empirical analyses of agglomeration and agglomeration externalities so far neglects the polycentric spatial organization of agglomeration and the possibility of 'sharing' or 'borrowing' of size between cities. This paper takes up this empirical challenge by analyzing how different spatial structures, in particular polycentricity, affect the economic performance of U.S. metropolitan regions. Econometric models explaining labor productivity show that spatial structure matters. In general, polycentricity is associated with higher labor productivity. This appears to justify suggestions that, compared to monocentric metropolitan regions, agglomeration diseconomies remain relatively limited in polycentric metropolitan regions, while agglomeration externalities are indeed to some extent shared among the cities in such a region. However, it was also found that a network of smaller cities cannot provide a substitute for the urbanization externalities of a single large city. The discussion focuses on policy-implications of this research for spatial planning in the Netherlands.

E: Duurzame stad – Leon Crommentuijn/Lieke Michiels van Kessenich (voorzitter)

Hoe ziet een gezonde, leefbare stad er in de toekomst uit? – Leon Crommentuijn/Lieke Michiels van Kessenich (PBL), lieke.michielsvankessenich@pbl.nl

Een duurzame transitie begint in de stad. Lokale innovatieve initiatieven van diverse partijen (markt, overheid en civil society) zullen de weg naar een duurzaam Nederland inluiden. Maar hoe ziet die duurzame ontwikkeling er ruimtelijk uit? En hoe kunnen ontwikkelingen binnen verschillende thema's een synergie vormen voor een brede duurzame ontwikkeling? Welke effecten hebben de initiatieven vanuit verschillende thema's op elkaar en op andere thema's, hier en nu en elders en later?

In het project Duurzame Stad van het PBL wordt aan deze vragen gewerkt. De gekozen thema's - gezondheid, leefbaarheid en energie - zijn op basis van beleidsspeerpunten geselecteerd. Samen met een groep van 100 integraal denkende stakeholders zijn visies op een toekomstige duurzame stad ontwikkeld. Vervolgens zijn er, samen met de deelnemende stakeholders, routes naar deze visies geformuleerd. Welke weg kan bewandeld worden, wie gaat die weg bewandelen en hoe wordt dat georganiseerd?

In deze sessie zullen de visies voor de thema's gezondheid en leefbaarheid (groei- en krimpversie) worden gepresenteerd. Twee co-referenten zullen vervolgens voor elk thema een reactie geven vanuit de huidige beleidsstrategieën. Daarna nodigen wij u uit om aan de hand van enkele prikkelende stellingen te reageren op de visies.

Sociale aspecten en de leefbaarheidsperceptie van buurtbewoners – Arjen Verweij (VROM), Arjen.verweij@minvrom.nl

Wat is de relatie tussen het sociale en het fysieke in de buurt? Daarop wordt in deze bijdrage ingegaan, onder andere aan de hand van de resultaten van een onderzoeksverkenning Sociaal-Fysiek die vorig jaar bij VROM/WWI is afgerond en die uit een viertal op elkaar afgestemde onderzoeken bestond. Deze onderzoeken – onder andere van Talja Blokland (EUR/OTB) en van Kees Leidelmeijer (RIGO) – leveren interessante inzichten op in het belang van sociale aspecten voor de leefbaarheidsperceptie van buurt-

bewoners en in de mate waarin fysieke (ontwerp)kenmerken hierop van invloed zijn.

De toekomstvisies uit de Duurzame Stad laten zien dat er naast grote ingrepen in de fysieke omgeving (qua gebouwen, infrastructuur, groen, enz.), ook veranderingen en maatregelen nodig zijn ten aanzien van individueel en sociaal gedrag om te komen tot een leefbare, gezonde en duurzame stad. Huidige ontwikkelingen welke beschreven zijn in de diverse onderzoeksrapportages van VROM/WWI werpen een licht op mogelijkheden en beperkingen om dit te realiseren.

Groen in de buurt en gezondheid in de stad – Frits van den Berg (GGD Amsterdam), fvdberg@ggd.amsterdam.nl

De stad kan welzijn en gezondheid bedreigen door te veel prikkels (overlast, lawaai, vuil, onveiligheid), verminderde luchtkwaliteit (zowel binnen als buiten) en een omgeving die niet uitnodigt tot actief gebruik. Mijn invalshoek is dat de stad bijdraagt aan de gezondheid en het welzijn van haar burgers, zowel wat de woning als de omgeving betreft. De eigen buurt is de belangrijkste omgeving van veel mensen en verdient daarom veel aandacht. Uit onderzoek is voldoende gebleken dat groen een stad echt gezonder maakt. Het groen moet bruikbaar zijn voor verschillende leeftijden en leefstijlen. Daarnaast moet de stad beweging bevorderen door uit te nodigen tot sport, spel, wandelen en fietsen. Dit gaat goed samen met een omgeving waar mensen elkaar kunnen ontmoeten.

F: Demografische krimp: strategieën – Femke Verwest (voorzitter)

Dynamiek in krimpende steden – Marcel Musch (BVR), Marcel.Musch@bvr.nl

Parkstad denkt hard na over een toekomst zonder groei. Dat zal niet eenvoudig zijn. Waar een groeiende bevolking vaak gepaard gaat met een groeiende economie en met stijgende vastgoedprijzen, is dat bij een krimpende bevolking (nog) minder vanzelfsprekend.

Maar krimp is ook een kans. Door krimp neemt de druk op de ruimte af. Er ontstaat ruimte voor nieuwe programma's en ruimtelijke kwaliteiten en wellicht ook ruimte voor ontplooiing van bewoners. Die ruimtelijke en programmatische kansen kunnen niet los worden gezien van de vraag hoe de ontwikkeling wordt georganiseerd. De hoe-vraag is net zo belangrijk als de wat-vraag. In het *krimp lab park stad* hebben wij onderzocht hoe de ruimtelijke en programmatische vernieuwing van Kerkrade-West gekoppeld kan worden aan een nieuwe vorm van dynamiek. We hebben gezocht naar een nieuwe verhouding tussen hardware (vorm, fysieke structuur), software (functies) en orgware (beheer, ontwikkeling).

Krimp komt meestal niet alleen. Het gaat vaak gepaard met drie grote opgaven: vergrijzing, veroudering van het woningbestand en sociaal-economische problemen. Hoe verhouden deze opgaven zich tot de krimpopgave? Kan er werk met werk worden gemaakt? Dit zijn wij nagegaan aan de hand van vier strategieën voor de wijk Kerkrade-West en in het bijzonder voor de buurt Heilust: 1) Heiklust, ruimte voor eigen initiatief; 2) Heizorgt, ruimte voor kleinschalige zorg; 3) Heisport, Ruimte voor sport en 4) Heibaan, ruimte maken voor infrastructuur.

Hoe Leipzig de krimp te lijf gaat – Letty Reimerink, letty@reimerink.com

De krimp in Oost-Duitsland kwam veel sneller opzetten dan in Nederland. Een aantal factoren kwam hier bij elkaar: vergrijzing, ontgroening (mede door val van de muur), sluiting van groot aantal fabrieken, waardoor economische basis van veel dorpen/steden in een klap wegviel. De steden, waaronder Leipzig, hadden bovendien te kampen met de trek naar het ommeland, waardoor de bevolking verder kromp. In 1989 had Leipzig nog 530.000 inwoners en op het dieptepunt in 1998 waren dit er nog 437.000.

Leipzig weet zich nu redelijk te handhaven. Het inwonertal is sinds 1998 weer licht gestegen. Belangrijke oorzaak is dat de gemeente het probleem in een vroeg stadium heeft erkend en ook heeft beseft dat het oude inwonertal niet terug te krijgen is, maar dat een nieuw evenwicht moet worden gezocht.

Het voordeel is dat Leipzig beschikt over aantal kwaliteiten: centrale ligging; aansluiting op vervoersverbindingen (ICE/vliegveld); sterke traditie op gebied van cultuur, handel (beurzen) en onderwijs; mooie, oude stad (maar liefst 15.000 monumenten; meer dan elke andere stad in Duitsland). Vanuit die basis werken gemeente en woningcorporaties aan verschillende strategieën om de kansen die krimp biedt, te benutten. Zo zet de gemeente sterk in op infrastructuur: groenzones, fietspaden e.d., vanuit het idee dat de investeerders vanzelf komen als de omgeving in orde is. Een andere strategie is sloop, met name in oude Plattenbauwijken als Grünau met subsidie vanuit het Rijksprogramma Stadtumbau Ost. Zonder dit programma zou de leegstand in Leipzig 80% bedragen, terwijl deze nu 20% is.

Het resultaat van deze strategieën is dat Leipzig, als een van de weinige steden in Oost-Duitsland, weer een lichte groei kent. Met name jongeren tussen 18 en 35 trekken weer naar de stad. Het blijft echter een fragiel evenwicht.

Gebiedsvisie Sas van Gent: krimp als kwaliteit – Reinout Rutte (TU Delft), R.J.Rutte@tudelft.nl

Sas van Gent is een van gemeenten in Nederland waar een structurele daling van het aantal inwoners reeds een feit is. In het stadsbeeld is dit zichtbaar door leegstand van woningen en een achteruitgang in de leefbaarheid van delen van de stad. Woningcorporatie Woongood Zeeuws-Vlaanderen kwam tot de conclusie dat voor Sas van Gent maar één strategie haalbaar is: de krimp accepteren en deze benutten om binnen de bestaande contouren van de stad te verdunnen en kwaliteit toe te voegen. Krimp als kwaliteit vraagt om een integrale aanpak. Het gaat om de combinatie van fysieke interventies in de woningvoorraad, de openbare ruimte en (maatschappelijke) voorzieningen, om economische interventies, om culturele

interventies en om sociale interventies. De gebiedsvisie 'Open Sas', die MUST in opdracht van Woongood opstelde, biedt het kader voor deze brede aanpak.

'Open Sas' is het schakelpunt in de gebiedsvisie: conclusies uit de ontwikkeling door de tijd heen worden vertaald in een wervend toekomstbeeld. De leidraad voor het toekomstig handelen wordt verwoord in vijf Sasser principes, te weten: Ruimtelijke overmaat is de nieuwe kwaliteit van Sas; Maatwerk bepaalt de schaal van elke ingreep; Draagvlak is een noodzaak; De kracht van de historie bepaalt de ruimtelijke verschijningsvorm; Tijdelijke en permanente ingrepen vormen de ideale mix. Deze principes vormen het uitgangspunt voor 'Sas in delen', waarin een vertaling wordt gemaakt van de visie in een ruimtelijke strategie voor de vier deelgebieden waaruit de stad bestaat: de historische kern, de industriële zones, het eiland in het kanaal en de naorlogse wijken.

G: Klimaatbestendig Nederland - Nico Pieterse (voorzitter)

Integratie van sectorale adaptatiemaatregelen voor een klimaatbestendige provincie – Chris Jacobs (VU)/Eric Koomen (VU)/Rob Roggema (prov. Groningen), cjacobs@feweb.vu.nl

De gevolgen van klimaatwijziging zijn groot en regio-specifiek. De provincie Groningen verwacht door klimaatwijziging bijvoorbeeld last te krijgen van een verhoogd overstromingsgevaar door de zeespiegelstijging, waterbergingsproblemen bij extreme neerslag en uitdroging van gewassen bij langduriger droogtes. Daarnaast verwacht de provincie dat op de lange termijn de continuïteit van de huidige energievoorziening onder druk zal komen te staan.

De provincie Groningen heeft daarom ideeën verzameld voor een klimaatbestendige, duurzaam energie producerende en energie gebruikende provincie. Daarbij heeft ze de hulp ingeroepen van talloze experts op het gebied van energie, natuur, landbouw, kustverdediging, watermanagement en klimaat. Uiteindelijk heeft dit bijna 30 ruimtelijke beelden opgeleverd, met daarin sterk wisselende en vaak conflicterende ideeën over klimaatbestendig ruimtegebruik in Groningen.

In samenwerking met de eerder betrokken experts zijn de verzamelde ideeën bewerkt tot ruimtelijk expliciete, naast elkaar passende maatregelen. Dit inpassen van adaptatiemaatregelen is met analyses en innovatieve interactietechnologie ondersteund. Door middel van GIS-technieken is gevisualiseerd waar verschillende adaptatiemaatregelen ruimte delen en daardoor mogelijk conflicteren. Op basis van expert judgement zijn daarna de grootste conflicten tussen adaptatiemaatregelen gezocht om te behandelen in een participatieve sessie. Bij die sessie is een zogenaamde touch table gebruikt om interactie tussen de experts te faciliteren. De uiteindelijke sessie heeft geresulteerd in twee ver geïntegreerde visies op een klimaatbestendig Groningen.

De presentatie zal vooral gericht zijn op de methodiek die tijdens het integratieproces is gebruikt. Daarmee behandelt deze presentatie een methodiek waarmee specialistische resultaten uit collaboratieve planvorming kunnen worden gebruikt als bouwstenen voor integrale planvorming.

Casus Zuidplaspolder – Marco van Steekelenburg/Ron Mes (Xplorelab, prov. Zuid-Holland), mgn.van.steekelenburg@pzh.nl

De Zuidplaspolder, in de driehoek Rotterdam-Zoetermeer-Gouda, is een van de diepste polders van ons land (6 meter onder NAP). Deze locatie is in de Nota Ruimte aangewezen voor de opvang van de verstedelijkingsbehoefte van de Zuidvleugel van de Randstad. Een dijkdoorbraak kan hier grote gevolgen hebben. Daarnaast zorgt klimaatverandering voor toenemende risico's op wateroverlast door intensieve regenval, op droogte en op de toename van deels zout kwelwater. Een klimaatbestendige inrichting is hier de opgave. Daarom heeft de provincie het Xplorelab van de provincie Zuid-Holland samen met Klimaat voor Ruimte het initiatief genomen voor deze 'hotspot'. Drie vragen stonden centraal voor het project: (1) Wat zijn effecten van klimaatverandering en hoe werken die door in de Zuidplaspolder? (2) Hoe kan in het planontwerp worden geanticipeerd op deze gevolgen van klimaatverandering? (3) Zijn de benoemde oplossingsrichtingen vanuit maatschappelijke kosten en baten te verantwoorden?

Dit project mondt uit in onder andere een ideeënbundel, met meer dan 50 adaptatiemaatregelen voor klimaatbestendig ontwerpen, en vijf uitgewerkte voorbeeldprojecten. Dit om het inzicht in mogelijke effecten en daarmee de klimaatbestendigheid van de plannen in de Zuidplas te vergroten. Het eindrapport is in januari 2009 gepresenteerd.

Mede naar aanleiding van de Hotspot resultaten, heeft Minister Cramer van Ruimte en Milieu 24 miljoen euro uit het budget van de Nota Ruimte beschikbaar gesteld voor de duurzame en klimaatbestendige inrichting van de Zuidplaspolder. Het geld is bestemd voor de versnelde aanleg van natte natuur, duurzame en innovatieve glastuinbouw en experimentele, klimaatbestendige woningbouw. Over het eerste en laatste punt worden nu interessante vervolgstappen gezet. We willen u graag een overzicht van het hotspot project geven, en daarbij specifiek ingaan op deze twee vervolgstappen, in Nieuwerkerk aan de IJssel en in de Rode waterparel.

Klimaatadaptatie, liever niet in mijn achtertuin – Martijn Duineveld (WUR), martijn.duineveld@wur.nl

De klimaatverandering is niet onopgemerkt gebleven. Mede dankzij de media-aandacht rondom het verschijnen van Al Gore's film 'An Inconvenient truth' lijken burgers zich in de afgelopen jaren (nog meer) bewust te zijn geworden van de veranderingen waaraan het klimaat onderhevig is en de oorzaken en de gevolgen daarvan. De klimaatverandering staat tegenwoordig ook binnen de politiek hoog op de agenda. Het huidige kabinet heeft zich voorgenomen om in de komende jaren veel geld (125 miljoen euro in 2008 tot 500 miljoen euro in 2011) te besteden om de klimaatdoelen te realiseren.

De aandacht binnen de klimaatdiscussie was aanvankelijk met name gericht op het terugdringen van de CO₂-uitstoot, door zogenoemde mitigatiemaatregelen. Recentelijk lijkt het belang van het verminderen van de kwetsbaarheid van ons land tegen de gevolgen van de klimaatsverandering steeds prominenter in beeld te komen. Veel van de voorgestelde adaptatie maatregelen, zoals beschreven in de bevindingen van de Deltacommissie 2008, zoals kustaanpassingen, zandsuppletie, rivierverbredingen en andere grootschalige ingrepen in het landschap zijn 'oude wijn in nieuwe zakken'. Er is al redelijk wat ervaring opgedaan in de praktijk met de implementatie van gelijksoortige grootschalige en kleinschalige plannen. Bijna zonder uitzondering gingen deze plannen gepaard met burgerverzet, waardoor de plannen vertraging opliepen, zijn aangepast en in een enkel geval zijn afgeblazen.

In deze presentatie gaan we, gebaseerd op ervaringen uit het recente verleden, in op de verschillende vormen van burgerverzet tegen de veelsoortige adaptatie maatregelen die in de toekomst te verwachten zijn. We bespreken de potentiële redenen voor de conflicten, protesten en confrontaties, we laten zien welke potentiële strategieën door burgers kunnen worden ingezet en de mogelijke effecten daarvan. Tot slot bepleiten we dat een anticiperende houding ten opzichte van het toekomstig burgerverzet tegen de adaptatiemaatregelen niet alleen vanuit een democratisch perspectief wenselijk is maar ook kan leiden tot plannen die werken. Is burgerverzet immers niet een machtige vorm van vermomde burgerparticipatie?

H: Na de stad/landdichotomie – David Hamers (voorzitter)

Peri-urbane transitie – Ward Rauws (RUG), w.s.rauws@rug.nl

De zone tussen stad en land is aan het veranderen in een multifunctioneel gebied, met nieuwe gebruiksfuncties en nieuwe ruimtelijke structuren. Dit dynamische gebied wordt het peri-urbane gebied genoemd. Ondanks dat het peri-urbane gebied niet eenduidig te definiëren is, moeten we het niet beschouwen als een gebied van wanorde, maar als een innovatieve zone door de mix van functies. Om beter inzicht te krijgen in de veranderingsprocessen van deze gebieden wordt het concept van transitie geïntroduceerd. Transitie is een concept uit de complexiteitstheorie en kan worden gezien als een structurele verandering tussen niveaus van relatieve stabiliteit. In dit geval gaat het om de transitie van een gescheiden stad-land relatie naar een geïntegreerde stad-land relatie. Aan de hand van dit concept is de peri-urbane ontwikkeling in verschillende stedelijke regio's in Europa onderzocht. Wat zijn de belangrijkste 'drivers' voor verandering? Hoe komen processen van verschillende schaalniveaus samen? En in hoeverre zijn peri-urbane veranderingen te beïnvloeden door planologen en beleidsmakers? Dit levert een aantal interessante bevindingen op over hoe ruimtelijke ontwikkelingsprocessen begrepen zouden kunnen worden en wat dit zou kunnen betekenen voor planologen en beleidsmakers.

De stadsrandzone centraal – Bart van Bleek (min. VROM), bart.vanbleek@minvrom.nl

De stadsrandzone is hoogdynamisch door de grote ruimtedruk. Enerzijds is er ruimtedruk vanuit de vraag naar diverse sectorale functies, zoals woningbouw, landbouw en klimaat. Anderzijds is juist in deze gebieden dichtbij de stad de vraag naar recreatiemogelijkheden en naar rust en ruimte groot. Om verrommeling in de stadsrandzone te voorkomen en de stedeling een aantrekkelijke en toegankelijke buitenruimte te bieden verdient de stadsrandzone meer aandacht in de ruimtelijke ordening. Het is daarom van belang dat de ontwikkeling van de stadsrandzone plaatsvindt met een duidelijke visie.

Welke opgaven ziet het Rijk met betrekking tot de stadsrandzone? Uitgaande van de sturingsfilosofie 'decentraal wat kan en centraal wat moet', wie heeft welke rol? Welke acties heeft het Rijk gestart om een bijdrage te leveren aan een Mooi Nederland, ook in de stadsrandzone?

Designing empathic conversations – Bas Raijmakers en Geke van Dijk (STBY), bas@stby.eu

For Heartlands, a large scale regeneration project in Cornwall, UK, STBY (in collaboration with the Helen Hamlyn Centre at the Royal College of Art) developed a series of activities that aimed to involve future users of the buildings and park in their design. Heartlands is built on a community-led vision to transform Cornwall's most derelict urban area and the oldest UK tin mine into an inspirational cultural landscape. In the role of inclusive design facilitators, we conducted social research to create insights into the imagined future uses of Heartlands, organised co-creative workshops to generate ideas, and user forums to discuss concepts and prototypes. All of these took the format of empathic conversations between the design teams, the local council and future users of Heartlands.

Our approach differed in several ways from more traditional community involvement through public consultations. Firstly, we focused on actual current practices of local people and organisations to explore future uses and tried to avoid long 'wish lists'. Secondly, we involved local artists to do research and express their insights in art works that served as conversation pieces in workshops. Thirdly, our activities were small-scale and carefully designed, to allow for in-depth empathic conversations that informed and inspired design teams.

The conversations we set up for Heartlands are part of the design process and they were designed to foster a socially sustainable Heartlands and make a start with that process (rather than goal) at the same time. The activities we organised can be understood as explorations of what Thackara (2005) calls 'meaningful dialogues': *We need to foster new relationships outside our usual stomping grounds. We have to learn new ways to collaborate and do projects. We have to enhance the ability of all citizens to engage in a meaningful dialogue about their environment and context and foster new relationships between the people who make things and the people who use them.*

I: Winkels en voorzieningen – Jan Ritsema van Eck (voorzitter)

Verplaatsingsafstand en voorzieningen – Frans Knol (SCP), f.knol@SCP.NL

Vergrote kennis over waar wat is (o.a. door internetgebruik) en vooral een grotere mobiliteit maken het tegenwoordig mogelijk om op relatief grote afstand en in elke richting grootschalige en/of sterk gespecialiseerde voorzieningen als ziekenhuizen, sportstadions, instellingen voor hoger onderwijs en culturele voorzieningen te bezoeken. De bereidheid van mensen om meer te reizen weerspiegelt zich onder meer in het gebruik van voorzieningen. Door de toegenomen mobiliteit lijkt de locatie van een voorziening van steeds minder belang om er gebruik van te maken dan wel een bezoek aan te brengen. De kwaliteit van de voorziening, de status ervan en de kosten die het gebruik met zich meebrengen en psychologische drempels zouden wel eens even belangrijk of belangrijker kunnen zijn dan afstand. Daarbij zijn er voor voorzieningen met een min of meer verplicht karakter (o.a. ziekenhuizen) diverse factoren die de keuze beïnvloeden (nabijheid spoedeisende hulp, naam specialisatie/ziekenhuis). Het meest vrij is men in de keuze van 'niet-verplichte' voorzieningen als schouwburgen en musea. Voorzieningen waarvan men zelf uitmaakt of men ze bezoekt of niet. Hier zal de afstand, de bereikbaarheid en de te maken kosten waarschijnlijk een belangrijker rol spelen dan bv. bij de keuze voor een ziekenhuis. Bovendien is het bezoek aan een theater of schouwburg vaak eenmalig, terwijl uit een bezoek aan een ziekenhuis meer 'gedwongen' bezoeken kunnen voortkomen, bijvoorbeeld een controle na een opname. In dit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) wordt niet alleen gebruik gemaakt van een aantal administratieve bestanden, maar ook van data uit panelonderzoek.

Het perifere detailhandelsmilieu – David Evers (PBL), David.evers@pbl.nl

In een nog te verschijnen PBL-publicatie wordt door middel van een clusteranalyse het hele stedelijk grondgebied van Nederland opgedeeld in 18 afzonderlijke stedelijke milieus. Een daarvan is het 'perifere detailhandelsmilieu'; dit komt ruim 100 keer voor in Nederland. Wat zijn de kenmerken van deze gebieden, hoe veranderen ze over tijd en wat is hun betekenis voor de stad als geheel?

Winkels in nieuwe centra – Pieter van der Heijden (Bureau Stedelijke Planning), pvdh@stedplan.nl

Nieuwe centra zijn de grootste concentraties aan centrumstedelijke functies na de binnenstad. Ze kenmerken zich door een multifunctionele invulling en bovenwijkse voorzieningen. Ze zijn gesitueerd op locaties waar voorheen geen sprake was van een stedelijk centrum. Nieuwe centra zijn sterk in ontwikkeling, zowel in Nederland als daarbuiten. Winkels zijn, samen met woningen en vrijetijdsvoorzieningen, de belangrijkste functies binnen deze gebieden. In nieuwe centra is bovendien circa 500.000 m² aan winkels gepland.

In deze presentatie wordt inzicht gegeven in de situering en functionele opbouw van nieuwe centra. Hierbij gaat bijzondere aandacht uit naar de functie van winkels.

J: Energielandschappen – Joost Tennekes (voorzitter)

Riet en wilgen in het veen – Tom Kuhlman (WUR), tom.kuhlman@wur.nl

De laatste jaren wordt veel gediscussieerd over bio-energie als vervanger van fossiele brandstoffen. In dit kader zijn planten interessant die van nature in de natte delen van Nederland voorkomen en die voor de productie van bio-energie kunnen worden gebruikt: riet en wilgen. Een dergelijke vorm van grondgebruik kan nog andere voordelen opleveren: waterberging en waterzuivering. Als waterbergingsreserve is dergelijke grond geschikt, omdat de kosten bij overstroming laag zijn; en riet is een effectieve waterzuiveraar. Afhankelijk van de wijze van beheer kan de teelt van riet en wilgen ook natuurwaarden opleveren. Om het potentieel van de teelt van riet en wilgen als grondstof voor bio-energie nader te bepalen is een onderzoek gedaan naar de kosten en baten van dergelijke teelten, en naar het ruimtelijke aspect: waar zou die teelt dan terecht komen? Voor dit laatste is het model RuimteScanner ingezet. Het potentieel wordt bekeken in een langetermijnperspectief. De haalbaarheid is uiteraard afhankelijk van de energieprijzen, maar ook van een aantal andere factoren. De landbouw is één factor; de gebieden waar riet en wilgen goed zouden kunnen worden geteeld zijn momenteel namelijk als grasland in gebruik. Klimaatverandering is een andere factor. Die zou bijvoorbeeld de veengronden minder geschikt kunnen maken voor het houden van melkvee; nu al is veeteelt in het veen alleen economisch als het slootpeil lager wordt gehouden dan verantwoord is uit een oogpunt van duurzaamheid. Ten slotte is ook de druk op de grond voor verstedelijking en andere niet-agrarische functies een factor waarmee rekening moet worden gehouden. Er zijn twee scenario's doorgerekend tot 2050: een met relatief lage energieprijzen en matige klimaatverandering, en een met hogere energieprijzen en sterke klimaatverandering. Beide scenario's leveren kaarten op die tonen waar in 2050 mogelijk biomassa wordt geteeld als alternatief voor grasland. De ruimtelijke dimensie is vooral van belang om de gevolgen voor het landschap te kunnen inschatten.

Integrale energie-ruimteconcepten kunnen energieregio's laten bewegen! – Ferry van Kann (RUG), F.M.G.van.Kann@rug.nl

Energie staat in de warme belangstelling van het politiek, maatschappelijk, maar ook wetenschappelijk debat. In deze presentatie zullen we laten zien hoe regionale planning serieus kan bijdragen aan een transitie naar een duurzaam energiesysteem. Klimaatverandering, het schaarser worden van fossiele brandstoffen en ook geopolitieke overwegingen zijn krachten die een energietransitie steunen. Het energiegebruik moet schoner en effectiever worden. Tegelijkertijd blijven betaalbaarheid, alsmede

betrouwbaarheid belangrijke randvoorwaarden. Het toepassen van energiecasvadering als een ruimtelijk ontwerp-principe voor toekomstige patronen van landgebruik is een deel van de bijdrage aan duurzame energielandschappen. De ruimtelijke oplossing van cascadering hangt nauw samen met het linken van diverse ruimtelijke functies in multifunctionele structuren met exergie als een uitgangspunt. Het begrijpen van exergie (kwaliteit van energie) is volgens veel onderzoekers essentieel om tot een duurzame ontwikkeling van het energiesysteem te komen).

Juist de integrale benadering van enerzijds de regionale ruimtelijke functionele structuur en anderzijds de toepassing van regionale energienetten (biomassa, warmte, koude) bieden kansen om energiecasvadering een plek te geven. Casestudies Parkstad Limburg en Zuidoost Drenthe laten zien, dat integrale energie-ruimte concepten, als een warmtering en een biogasader, energieregio's in beweging kan krijgen.

Duurzame tuinbouwclusters als centrale speler in een energielandschap maar in een hoogwaardige omgeving – Roelf de Boer (Greenport Betuwse Bloem), deboer.roelf@gmail.com

Greenport Betuwse Bloem is een unieke samenwerking tussen een vijftal tuinbouwclusters en een ondernemersplatform op het niveau van het totale Gelderse Rivierengebied. Daarnaast is een netwerk ontstaan van publieke en private partijen. In dit gebied is er meer dan 6.000 ha. tuinbouw gevestigd, in de breedste zin van het woord (hele keten). Het project is ontstaan vanuit het besef dat de logistieke kansen en het kennisnetwerk van o.a en het hoogwaardige landschap beter benut kunnen worden, waarmee alle bedrijven uit de keten zich beter en meer concurrerend kunnen positioneren. Een belangrijke aanleiding (en gevoel voor urgentie) is het gegeven dat de tuinbouw onder druk staat.

Ondernemers zijn op zoek naar: (1) mogelijkheden voor nieuwe toegevoegde waarden (een zoektocht naar een combinatie van local and global), (2) vermindering van de kosten (energie en transport), (3) energie, in verschillende vormen, leveren aan de (lokale?) gemeenschappen; (4) maatschappelijk verantwoord produceren (een hoogwaardig landschap als onderdeel van de clusters), (5) nieuwe produc - en marktontwikkelingen accommoderen (nieuwe trends zoals gemak, energieproductie, microklimaat en gezondheid), (6) meer synergie tussen de verschillende clusters, (7) nieuwe productieomstandigheden (efficiënter), bijv. energie, landschap, logistiek, water en stofmanagement.

Vanuit deze visie is een netwerk ontstaan, die op gebieds- en op sectorniveau functioneren. Daarnaast lopen er een groot aantal projecten op bedrijfsniveau en lokaal (bijv. ondernemerscursussen, het ontwikkelen van logistieke knooppunten, energiemangement, landschappelijke vormgeving, stad/land projecten in de regio Arnhem Nijmegen).

Tijdens onze presentatie willen we vanuit een drietal concrete ontwerpen uit het gebied zichtbaar maken hoe op verschillende schaalniveaus een duurzaam tuinbouwcluster een invulling betekent als een energielandschap. Hierbij zullen wij aansluiten op de resultaten van lopende projecten en onderzoek (o.a met Transforum).

HYBRiD: Architecture and Urban Strategies for Renewable Cities – Duzan Doepel (DSA Architects), duzan@dsarotterdam.com

Sustainable cities should be able to generate at least as much energy as they consume and on a regional scale be self sufficient in the production of food. Closing energy, water and waste cycles on the building and district scale is a strategy DSA is exploring to achieve this. This approach generates HYBRID forms of architecture and urban clusters. But sustainable city design is not merely about balancing inputs in a technocratic manner. Social sustainability is just as important. In the Stadshavens case study DSA is investigating how social parameters can be combined with technical parameters to generate a truly sustainable urban area. How can we combine the ideals of a healthy, livable city with high densities and optimal public transport system? How will (organic) private development alter the way in which cities are planned? A low rise, high density model with adaptive forms of architecture in which public, collective and private realms are subtly connected, will be presented.

Workshops Blok 2 (13.10-14.25)

A: *Natuur na de EHS – Keimpe Wierenga (voorzitter)*

Ruimte voor natuur, ruimte voor nieuwe coalities? – Petra.vanegmond@pbl.nl

Sinds twintig jaar voert de rijksoverheid een actief beleid gericht op herstel en ontwikkeling van natuur in Nederland. Dat beleid heeft geleid tot een groter aantal hectares natuurgebied en hier en daar een verbetering van de natuurkwaliteit. Mooie successen dus van een beleid dat nu twee decennia continuïteit kent. Tegelijkertijd komt er vanuit de samenleving kritiek op het natuurbeleid, vooral als de consequenties van het beleid voelbaar worden. Dat speelt bijvoorbeeld bij het aanwijzen van Natura 2000-gebieden. De strijd om de ruimte wordt hier duidelijk zichtbaar. Ook de eisen die natuurdoelen stellen aan het milieubeleid worden her en der als belemmerend beschouwd. Vaak wordt dan gezegd dat het natuurbeleid te technocratisch is geworden en daarmee de relatie met de samenleving heeft verloren. Dit zijn belangrijke geluiden, zeker in een tijd waar de overheidsfinanciën onder druk staan. Worden deze geluiden ook door de spelers in het veld ervaren? En zo ja, hoe wordt daar mee omgegaan? Gedacht kan worden aan het aangaan van coalities met (nieuwe) spelers en het zoeken van alternatieve vormen van financiering van het natuurbeleid. Bijvoorbeeld om mogelijkheden voor multifunctioneel grondgebruik beter te benutten, maar ook om het draagvlak voor het natuurbeleid te vergroten, en natuurbeleid te financieren.

Vanuit verschillende perspectieven gaan **Titia Zonneveld** (Natuurmonumenten), **Reinoud Kleijberg** (Arcadis), **Aris Gaaff** (LEI) en **Rijk van Oostenbrugge** (PBL) hierop in.

B: *Na de groeikernen – Arnold Reijndorp (voorzitter)*

Atlas van nieuwe Nederlandse steden – Arnold Reijndorp/Like Bijlsma (PBL), like.bijlsma@pbl.nl

Nederland kent een paar echte nieuwe steden, nederzettingen die 30, 40 jaar geleden helemaal niet bestonden. Sterker nog, de plek waarop ze werden gebouwd bestond iets langer geleden ook nog niet. De groeikernen zijn inmiddels een vergeten categorie in het verstedelijkingsbeleid. In de modellen voor verdere verstedelijking op landelijk (Randstad 2040), zowel als regionaal niveau (Noordvleugel, Zuidvleugel, Brabantstad etc.) is nauwelijks oog voor de groeikernen.

Toch is de thematiek van de groeikern behoorlijk actueel. Aan de basis van dit verstedelijkingsmodel staat een zoektocht naar nieuwe vormen van verstedelijking die eind jaren vijftig begint. Interessant aan de toenmalige discussies onder planologen is, dat het antwoord op die vraag werd gezocht in het vormgeven van een nieuw soort 'suburbane' stedelijkheid, het ontspannen wonen in het groen in nabijheid van stedelijke voorzieningen.

In de atlas van nieuwe Nederlandse steden wordt onderzocht welke concepten en modellen van verstedelijking en stedelijkheid het vakdebat over de groeikernen bepaalden, en welke het beleid en de uitvoering van de nieuwe steden op het niveau van rijk, provincies en gemeenten stuurden (de gedachte stad). Daarbij zijn een aantal perioden te onderscheiden waarin het idee van stedelijkheid steeds op een andere wijze opgevat werd. Dit werkt door in beleidsstukken, maar ook in de gebouwde omgeving, in stedenbouwkundige en architectonische inventies (de ontworpen stad). Daarnaast staat de vraag centraal tot wat voor een soort nieuwe steden de groeikernen zich feitelijk ontwikkeld hebben, zowel in ruimtelijk als in sociaal-economisch opzicht (de gemaakte stad en de geleefde stad). Tenslotte is een inventarisatie gemaakt van de toekomstplannen van de voormalige groeikerngemeenten: wat zijn de zelfbenoemde kansen en bedreigingen? (de toekomstige stad). Welke rol kunnen de nieuwe steden en de daaraan ten grondslag liggende visies en streefbeelden spelen bij de toekomstige, regionale verstedelijkingsopgave?

Groeikernen: een gelaagd ruimtelijk concept – Wil Zonneveld (TUDelft/OTB), W.A.M.Zonneveld@tudelft.nl

De Nederlandse groeikernen en groeisteden vertonen een grote onderlinge diversiteit. Achter de simpele benamingen gaan verschillende ambities die in de loop der tijd met elkaar vermengd raken. De allereerste groeikernen staan niet als zodanig bekend maar zijn een eerste uiting van een streven een stedelijk leefmilieu te creëren dat kenmerken van stad en land met elkaar verenigt: dit zijn de tuindorpen die vrijwel allemaal inmiddels zijn opgenomen in de bestaande stad.

Direct na de oorlog ontstaat het concept van de Nieuwe Steden die deel uitmaken van een conceptie op West-Nederland als geheel: een Groen Hart en bufferzones tussen de grote steden dienen behouden te blijven terwijl steden nooit een maximale omvang zouden dienen te bereiken. Verstedelijking moet bijtijds overschakelen van stadsuitbreiding naar het creëren van Nieuwe Steden aan de buitenzijde van de Randstad gelegen. Nieuwe Steden moeten een eigen plaats in de hiërarchie van steden krijgen: werkgelegenheid en voorzieningen vergelijkbaar met Oude Steden van een vergelijkbare omvang. De latere aanname dat het werken het wonen zal volgen, net als een groot aantal basisvoorzieningen (Derde nota jaren zeventig) gaat terug op het concept van de Nieuwe Stad.

Van een strategisch verstedelijkingsconcept, namelijk deel uitmakend van een omvattende visie op stad en stedelijke structuren, gaat het concept van Nieuwe Steden over in het instrumentele concept van de groeikern en de groeistad: doel is vooral het bouwen van woningen om de woningnood te lijf te gaan en de stadsvernieuwing van grote steden mogelijk te maken. De kenmerken van de groeikernen en groeisteden raken verbonden met de kenmerken van de 'overlopende' bevolking uit de donorsteden.

Als instrumenteel concept is het succes van de groeikernen en groeisteden ongeëvenaard: honderd-duizenden woningen worden gebouwd op plaatsen geselecteerd door de ruimtelijke ordening. Nooit eerder en nooit later worden geldstromen en middelen van zoveel ministeries ingezet. Met het VINEX-beleid, dat tot op de dag van vandaag doorloopt, verschuift de beleidsaandacht naar de bestaande grote steden en hun directe omgeving (bijvoorbeeld Waalsprong). Van een brede visie op een omvattende spectrum aan stedelijke milieus (vergelijk Tweede Nota uit 1966) is in ieder geval op nationaal niveau geen sprake. De beleidsaandacht die ongetwijfeld de komende tijd uit zal gaan naar de verdichtingsprogramma's van de grote steden zal hier geen verandering in brengen.

**Spijkenisse: een typische groeikern – Raymond van der Sluis (gemeente Spijkenisse),
rj.vandersluijs@spijkenisse.nl**

Tot 1958 was Spijkenisse een dorp met ongeveer 5000 inwoners. In de periode 1958 tot en met 1995 zijn er een heleboel woningen, winkels, wegen, parken en voorzieningen gebouwd als gevolg van het Rijksbeleid. Spijkenisse is een typische groeikern.

In de toekomst zal Spijkenisse niet meer veel kunnen uitbreiden; het accent komt steeds meer te liggen op het bouwen in de stad in plaats van het bouwen aan de (randen van de) stad. De kenmerken van de ruimtelijke opgave verschuift van kwantiteit naar kwaliteit, van sturen naar samenwerken en van uitvoering naar strategie

Voorbeelden zijn de unieke woningbouw aan het rivierfront van de Oude Maas, de revitalisering van het stadscentrum, het verbeteren van de interne infrastructuur, de wens om de externe infrastructuur aan te pakken, en de stedelijke vernieuwing in de woonwijken.

C: Na de bedrijventerreinen – Anet Weterings (voorzitter)

Nieuwe bedrijvigheid op oude bedrijventerreinen – Joel Scherrenberg (NVM), f.kofflard@nvmorg.nl

Bij de ontwikkeling en herontwikkeling van bedrijventerreinen zou nauwelijks oog zijn voor de eindgebruiker. Bij de herontwikkelingsopgave van de duizenden verrommelde hectare bedrijventerreinen waarvoor Nederland de komende jaren staat, zullen overheden, projectontwikkelaars en andere marktpartijen daarom in een vroeg stadium intensief overleg met elkaar moeten voeren. Alleen op die manier kunnen de vele verloederde bedrijventerreinen die Nederland telt weer allure krijgen.

De NVM hamert erop dat met name de eindverbruiker niet moet worden vergeten in het proces. De wensen en eisen van werkgevers en -nemers die uiteindelijk gebruik gaan maken van de locatie moeten tijdig en kundig in kaart worden gebracht. Bedrijventerreinen moeten beter op de markt worden afgestemd. Bij (her)ontwikkelingsopgaven moeten ondernemers, overheden en marktpartijen een langdurige relatie aangaan, om het bedrijfs onroerend goed te verbeteren. Het uitgangspunt is dat al deze partijen vanaf de eerste dag van de planvorming met elkaar om tafel gaan zitten. Deze samenwerking start bij de economische inventarisatie van de regio, vervolgt zich in de ontwikkeling en mondt uit in een meerjarig onderhoudscontract. Zo kunnen verrommelde terreinen weer worden opgelapt tot moderne werklocaties. Bovendien wordt voorkomen dat zij in de toekomst terugvallen in kwaliteit. Er moet geen nieuwe grond worden uitgegeven als er in de regio nog een verouderde locatie ligt, die na een investering de vraag ook op zou kunnen vangen.

Na de bedrijventerreinen: de praktijk – Wouter vd Heijde/Bart Kennis (SAB)

Het belang van het gewone gemengde bedrijventerrein zal in de toekomst ongetwijfeld afnemen. 'Woonwerklocaties' zijn slechts een deel van het wat er gebeurt 'na de bedrijventerreinen'. In de toekomst zijn bedrijventerreinen alleen nog noodzakelijk voor bedrijven met een zware milieucategorie of grote externe veiligheidsrisico's: deze kunnen niet worden gemengd met andere functies. Hierbij gaat het vaak om NIVEA-bedrijven ('niet in mijn voor- en achtertuin'). Maar tegelijk zijn er bedrijventerreinen gewenst in die gevallen dat clustering een echte meerwaarde heeft, zoals: logistieke bedrijven op een locatie met een multimodaal knooppunt; bedrijven uit verschillende sectoren die elkaar aanvullen en versterken, zoals Agro Business Centra of het bekende voorbeeld van het Biosciencepark in Leiden; clustering van bedrijven leidt tot milieu- en kostenvoordelen, zoals een productiebedrijf waarbij opgewarmd koelwater kan worden gebruikt voor verwarming van het andere bedrijf.

Er ontstaat dus een veel gedifferentieerder geheel aan allerlei bedrijfslocaties. Dit heeft zowel economische als maatschappelijke meerwaarde. Het betekent dat in beleid maatwerk steeds belangrijker wordt. Niet alleen de wensen en behoeften van de doelgroep moeten in beeld zijn, ook de kenmerken van een locatie spelen een steeds belangrijker rol. Goede ruimtelijke plannen zijn nodig om dergelijke ontwikkelingen te faciliteren. Tegelijk speelt 'krimp' op veel locaties een belangrijke rol. Dergelijke ontwikkelingen worden dus niet zozeer op nieuwe locaties ontwikkeld: ze moeten met name via herstructurering en transformatie tot stand komen. Tenzij er grote bedragen voor worden geïnvesteerd, kan dit alleen via een geleidelijk proces verlopen. Daarvoor dienen dan de juiste randvoorwaarden te worden gecreëerd. Zoals meer ruimte voor werken in woonwijken. En meer mogelijkheden voor functiemenging op andere locaties, binnen duidelijke randvoorwaarden.

Wat heeft de ondernemer aan de stad? – Otto Raspe (PBL), otto.raspe@pbl.nl

Beleid, zowel op nationaal als op decentraal niveau, zet in op meer ondernemerschap in wijken. De gedachte is dat ondernemerschap en bedrijvigheid wezenlijk bijdragen aan de kracht van een wijk. Wanneer de achtergronden van deze beleidslijn onder de loep wordt genomen, spreekt een enorm

ambitieniveau. Ondernemerschap, 'creëert nieuwe werkgelegenheid en economische groei',... 'het draagt bij aan onderlinge solidariteit tussen wijkbewoners en schept nieuwe perspectieven voor individuen',... 'ook is ondernemerschap goed voor de integratie en arbeidsparticipatie en daarmee de emancipatie van kwetsbare groepen',... 'verder dragen bedrijven bij aan de leefbaarheid van een wijk door te investeren in hun pand en bedrijfsomgeving',... 'en door het leveren van voorzieningen aan bewoners'. Het mes lijkt dus aan twee kanten te snijden. Ondernemers worden verondersteld niet alleen een positieve bijdrage te leveren aan bedrijvigheid en werkgelegenheid maar ook aan de sociale binding in de wijken.

Een vraag die echter vooraf gaat aan het mogelijk succes van ondernemende wijken, is of de wijk eigenlijk wel uitmaakt voor een bedrijf. Welke rol speelt dit lokale schaalniveau precies en zijn lokale omstandigheden wel van invloed op het oprichten van nieuwe bedrijven, beïnvloedt het migratiegedrag van bedrijven en zorgen lokale condities voor betere overlevingskansen en groeipotentie?

In deze bijdrage gaan we in op deze vraag. We richten ons daarbij vooral op factoren die met de leefbaarheid in wijken te maken hebben, zoals verloedering, overlast, leegstand, geweld, inbraken. We relateren dit aan het functioneren van bedrijven: Worden startende bedrijven beïnvloed door leefbaarheidsfactoren? Verhuizen bedrijven massaal uit de aandachtswijken? Zorgt een slechte leefbaarheid voor het over de kop gaan van bedrijven en is het een rem op de economische groei? Dergelijke vragen komen in de presentatie uitvoerig aan bod.

D: Stad en Europa – Henk Ottens/Judith Borsboom (voorzitter)

State of the European Cities – Arjen Koopman (Ecorys), Arjen.Koopman@ecorys.nl

Steden en regio's binnen Europa zijn verwickeld in een heftige concurrentiestrijd om hoogwaardige bedrijven, kapitaalkrachtige bewoners en bezoekers met een ruime portemonnee. ECORYS heeft voor de Europese Commissie een methode ontwikkeld om steden en regio's te positioneren. Daardoor kunnen zij zich sterker opstellen in de onderlinge concurrentiestrijd binnen Europa.

Tot op heden ontbrak een integraal overzicht van de ontwikkeling en de concurrentiekracht van de Europese steden. Reden voor de Europese Commissie om een onderzoek hiernaar te starten: de studie 'State of European Cities'. Hierin zijn voor het eerst 258 Europese steden op diverse factoren met elkaar vergeleken, zoals economische kracht en groei, werkgelegenheid, demografie, transport, en de samenstelling en het opleidingsniveau van de bevolking.

De analyse van de stedelijke concurrentiekracht en een drietal andere factoren (hun omvang, economische structuur en economische prestaties) vormden de basis voor de ontwikkeling van een typologie van steden. In totaal onderscheiden we dertien stedentypes die in drie clusters kunnen worden ondergebracht die ieder een eigen league vormen: *International Hubs*, *Specialised Poles* en *Regional Backbones*. De steden binnen één stedentype kennen een vergelijkbare Ausgangssituatie: ze delen dezelfde problemen en kansen. Ze zijn daarmee elkaars concurrenten, maar ook potentiële partners.

Verstedelijkingskwaliteit en leefomgevingskwaliteit in Europa – Judith Borsboom (PBL), judith.borsboom@pbl.nl

Europa is onderhevig aan een versnelde verstedelijking, met in veel gebieden kenmerken van urban sprawl. Deze ontwikkeling is grotendeels een gevolg van locatievoorkuren van bedrijven en huishoudens, en heeft gevolgen voor zowel milieukwaliteit, ruimtelijke kwaliteit als leefbaarheid. In deze studie zijn morfologische aspecten van stedelijke verandering zoals dichtheden en grondgebruik, kwantitatief geanalyseerd met uiteenlopende Europese datasets. Daarnaast zijn de belangrijkste drijvende krachten geïdentificeerd. Deze typologie vult eerder ontwikkelde indelingen en regionalisaties aan, bijvoorbeeld die gemaakt in ESPON. In de volgende fase werd per case study stad geanalyseerd wat de invloed van verstedelijking op de kwaliteit van de leefomgeving in brede zin was. Voor elk van de verstedelijkingsstypen, was een representatieve stedelijke regio gekozen die ook vertegenwoordigd is in de Urban Audit database. Voor deze steden werd de ontwikkeling van stedelijk grondgebruik, stedelijke dichtheden, luchtkwaliteit, stedelijk groen en sociale cohesie geanalyseerd aan de hand van verschillende datasets, onder andere de Urban Audit and Airbase data. Daarnaast zijn vertegenwoordigers van de lokale en regionale overheid, en de Kamer van Koophandel geïnterviewd. De studie laat zien dat er, ondanks het vrij algemeen voorkomen van verstedelijking in verdunde vorm, enorme divergentie is tussen verschillende Europese regio's. Deze divergentie betreft zowel drijvende krachten als de uiterlijke verschijningsvorm van verstedelijking: in "overdruk"gebieden spelen andere problemen dan in de "onderdruk"gebieden. Een uniform beleidsrecept voor steden in Europa is dan ook niet gemakkelijk te geven, hoewel vanuit het oogpunt van leefomgevingskwaliteit en duurzaamheid wel een aantal algemene principes geformuleerd kunnen worden.

Benchmark Randstad: leefomgeving, economie en bereikbaarheid internationaal vergeleken – Beitske Boonstra (TNO), Beitske.Boonstra@tno.nl

De ambitie om de Randstad te ontwikkelen tot een duurzame en internationaal concurrerende Europese topregio, was aanleiding voor het ontwikkelen van de visie Randstad 2040 en het Randstad Urgent programma. In het kader daarvan deed TNO een internationaal vergelijkend onderzoek naar beleidsvraagstukken in vier grootstedelijke regio's: Rhein-Ruhr, Grande Milano, Bay Area en Øresund. De vraag was: welke verschillen doen zich voor tussen de te vergelijken regio's op de thema's 'duurzame en veilige leefomgeving', 'woon-, werk- en leefklimaat' en 'bereikbaarheid'. Gekeken werd naar zowel de huidige situatie (hoe staat de regio er op deze thema's voor), als naar het vingerende beleid en de governance-

modellen waarmee dat beleid uitvoering krijgt. Hoewel de regio's sterk van elkaar verschillen, staan ze momenteel voor veel vergelijkbare opgaven, zoals een gespannen woningmarkt, klimaatverandering, de overgang naar een diensteneconomie, landschapontwikkeling en bereikbaarheid. De vergelijking op deze thema's en hoe er in de verschillende regio's strategische keuzen met betrekking tot de thema's worden gemaakt, levert nieuwe leerpunten en kennis voor de Randstad op.

E: Duurzame stad – Joop Oude Lohuis (voorzitter)

De energieneutrale stad – Rob Folkert (PBL), rob.folkert@minvrom.nl

Robuuste beleidsopties selecteren die de kwaliteit van de toekomstige stedelijke leefomgeving verbeteren. Met dat doel is het project 'Duurzame stad' gestart. Belangrijk onderdeel vormt het thema energie. Samen met 32 stakeholders uit verschillende vakgebieden is een visie opgesteld over een energieneutrale, duurzame stad in 2040. In de energieneutrale stad is fossiele energie verleden tijd, evenals de installaties en productie- en distributiemethoden die daarbij hoorden. De stad wekt haar energie zoveel mogelijk zelf op uit zonne-energie, maar ook via windparken om de stad, lokale biomassa, GFT-afval en bodemwarmte. De stad betreft daarnaast duurzame energie van andere regio's in Nederland en Europa. Het nu nog groot-schalige, centraal gestuurde elektriciteitssysteem is veranderd in een decentraal systeem met tweerichtingsverkeer van elektriciteit en informatie, gebaseerd op de principes van het internet en mobiele telefonie: een zogenaamd smart grid. In plaats van de traditionele energiebedrijven bestaat de energiemarkt in de energieneutrale stad uit een breed scala aan grote en kleine aanbieders en vragers. Productie gebeurt door tal van bedrijven, organisaties en particulieren. Het transportsysteem is multimodaal en elektrisch. Collectieve systemen regelen de grote vervoersstromen en individuele systemen leveren het maatwerk op de meer afgelegen locaties. Door een samenwerking van vervoerspartijen en inzet van ICT kan er eenvoudig worden overgestapt van bijvoorbeeld de auto op de trein en de fiets. Lessen uit dit project zijn dat de stad niet binnen haar eigen grenzen volledig fossielvrij kan worden, maar wel een belangrijke bijdrage hieraan kan leveren. Volgens de stakeholders is niet de techniek maar de organisatie hiervan de grootste uitdaging. Toepassing op grote schaal van de benodigde technieken vereist institutionele veranderingen zoals nieuwe financieringsconstructies, nieuwe regelgeving en nieuwe coalities.

De transitie naar een klimaatneutrale stad – Ron de Graaf (min. VROM), ron.degraaf@minvrom.nl

Voor de transitie naar de klimaatneutrale stad zijn een aantal thema's van belang: mobiliteit, gebouwde omgeving en de duurzame energievoorziening, maar vooral ook op de samenhang tussen deze thema's en de benadering vanuit het ruimtelijk en organisatorisch perspectief. Hoe kunnen gebiedsontwikkelingen bijdragen aan de klimaatdoelstellingen en wat hebben we daarvoor nodig? Aan de orde komt dan ook de actuele beweging naar duurzame gebiedsontwikkeling, het transitiedenken en de organisatorische aanpassingen/ vernieuwingen die dat vraagt.

Klimaatbeleid: aansluiten bij de dynamiek van de stad – Gerrit Jolink (gem. Amsterdam), g.jolink@dmb.amsterdam.nl

In deze presentatie wordt, zonder het gehele klimaatbeleid van de gemeente uit de doeken te doen, ingegaan op een aantal "structurele ingrepen", zoals klimaatneutraal bouwen, elektrisch vervoer en de schaalessprong stadsverwarming. Vervolgens gaat het over het gemeentelijk instrumentarium om bij nieuwbouw en vernieuwbouw te bevorderen dat de energieprestatie van de gebouwen sterk verbetert. Kortom: wat zijn de ambities en uitwerking op het terrein van duurzame energie van de gemeente Amsterdam.

F: Demografische krimp en regionale economie – Femke Verwest (voorzitter)

Krimp bevolking betekent geen krappe arbeidsmarkt – Paul de Beer (UvA), P.T.deBeer@uva.nl

Krimp van de (beroeps)bevolking wordt vaak geassocieerd met een dreigend tekort aan arbeidskrachten en een groeiend aantal moeilijk vervulbare vacatures. Deze verwachting gaat er echter ten onrechte van uit dat de vraag naar arbeidskrachten los staat van de groei (of krimp) van de beroepsbevolking. De ervaring in het verleden leert juist dat de vraag naar arbeid meeademt met het aanbod van arbeid. In regio's waar de bevolking krimpt zal dan ook de vraag naar arbeidskrachten zich min of meer spontaan aanpassen aan het beschikbare arbeidsaanbod. Daardoor zal er geen structureel tekort aan arbeidskrachten ontstaan. Dat is het goede nieuws. Het slechte nieuws is, dat krimp van de beroepsbevolking evenmin betekent dat de werkloosheid tot het verleden behoort. Op langere termijn bezien is er geen reden te verwachten dat de werkloosheid in regio's met een krimpende bevolking lager zal zijn dan in regio's met een groeiende bevolking.

Er is evenmin reden om te verwachten dat krimp in combinatie met vergrijzing van de beroepsbevolking veel effect zal hebben op zaken als mobiliteit en arbeidsproductiviteit. Kortom, krimp van de (beroeps) bevolking is geen zegen voor regio's die worstelen met een hoge werkloosheid, maar er is evenmin reden voor angst voor een structureel tekort aan arbeidskrachten.

Demografische krimp en regionale economie – Frank van Oort (PBL), frank.vanoort@pbl.nl

Wat kan demografische krimp voor gevolgen hebben voor de regionale economie? Een aantal PBL-publicaties die de afgelopen jaren over de regionale economie zijn verschenen biedt inzicht in de econo-

mische situatie van enkele Nederlandse krimpregio's en hoe deze zich economisch gezien ten opzichte van andere Nederlandse regio's verhouden.

Daarnaast wordt in deze presentatie ingegaan op de economische beleidsstrategieën die de verschillende overheidsinstanties in krimpregio's inzetten. Tot slot wordt aangegeven welke economische strategieën in situaties van krimp opportuun zijn en welke niet.

De krimpende stad: gevolgen voor economie en arbeidsmarkt – Gerdo van Grootheest (gem. Heerlen), g.van.grootheest@heerlen.nl

De regio Heerlen was één van de eerste regio's in Nederland die het vraagstuk van de bevolkingskrimp onderkende in plaats van ontkende. Toen het besef in Heerlen doordrong dat de bevolking de komende jaren blijvend zal krimpen, werd vooral aandacht geschonken aan de gevolgen voor de woningbouw. Daar zijn inmiddels ook al behoorlijke stappen gezet, onder andere door het vaststellen van een regionale bouw- en sloopopgave. Maar wat betekent krimp voor de regionale economie?

Minder inwoners betekent bijvoorbeeld ook minder behoefte aan detailhandel, kantoorruimte en bedrijven-terreinen. Heerlen werkt aan een concentratie van winkels in (buurt)winkelcentra om een vitaal detailhandelsaanbod te realiseren. Regelgeving is hierbij soms lastig. Er is een divers aanbod voor bedrijfslocaties dus er worden geen grootschalige nieuwe bedrijventerreinen ingericht maar meer ingezet op revitalisering. Revitalisering is echter duurder dan de aanleg van nieuwe terreinen. Hoe gaan we hier mee om? Daarnaast blijft er behoefte aan nieuwe kantoren ontstaan, maar wat als dit leegstaande kantoorcomplexen oplevert?

Minder inwoners betekent ook dat de beroepsbevolking afneemt. En dit terwijl het vinden van voldoende personeel één van de meest belangrijke vestigingsplaatsfactoren is voor werkgevers. Samen met de onderwijsinstellingen richten we een onderwijsaanbod in dat werkelijk voldoet aan de vraag vanuit de markt. Daarnaast zetten we onorthodoxe maatregelen in om personen in een uitkeringsituatie om te scholen en toe te leiden naar groeisectoren. Hierbij schuwen we niet om 'op voorraad' te scholen, ondanks de economische crisis. Redden we het hiermee?

Tot slot is samenwerking met andere partijen van groot belang. De gemeenten binnen Parkstad Limburg werken actief samen op thema's als bedrijventerreinenbeleid, een gezamenlijk retailvisie maar ook wordt samenwerking gezocht tussen sociale diensten en met onderwijsinstellingen. Echter, hoe vrijblijvend zijn deze afspraken? En wat is de rol van de provincie? En hoe zit het regels vanuit de rijksoverheid?

Kortom, hoe houden we een regionale economie vitaal, ook in het geval van een krimp van de bevolking? En waar lopen we tegenaan op het gebied van wet- en regelgeving die niet 'krimp-proof' zijn?

G: Klimaatbestendig Nederland - Nico Pieterse (voorzitter)

Wat zijn de visie en verantwoordelijkheden van het Rijk, als het gaat om klimaatadaptatie? Wat doet, wil en kan het Rijk eigenlijk? Wat laat het Rijk over aan de regio en wat vooral niet? Grote uitdaging op rijksniveau is daarbij afstemming van de visies en beleidsuitvoering van de verschillende departementen. Hans ten Hoeve (VROM) en Wim van Urk (VenW) zullen ingaan op deze vragen. De vraag blijft dan nog open staan of er adaptatiemaatregelen zijn die zowel nationaal als regionaal (moeten) worden opgepikt. En, als we een lange termijn in ogenschouw nemen, zijn er adaptatieopties die elkaar eigenlijk bijten? Om de gedachten te richten zal Joost Tennekes van het PBL als afsluiter ingaan op de vraag op welke wijze het Rijk zich zou kunnen opstellen: wat kan, hoort, mag en moet.

In de discussie die hierna volgt zouden we kunnen ingaan op de vraag wat het Rijk als de belangrijkste opgaven zou moeten zien, en waar het Rijk zich niet mee moet bemoeien. Wat betekent dit dan voor de vrijheden voor de regio? En welke kansen zal dit met zich meebrengen? Moeten we blij zijn met adaptatie of betekent het een inperking?

H: Na de stad/landdichotomie – Femke Daalhuizen (voorzitter)

De Amsterdam Agenda voor stad en platteland – John Huige (ASOM), johnhuige@planet.nl

Amsterdam wil en kan nationaal en internationaal een topositie innemen als groene woon- en leefstad. Daarvoor is een integraal en ambitieus programma nodig. Daarvoor is draagvlak nodig bij partners en bij het ommeland. Amsterdam heeft als centrale metropool in de Randstad een unieke positie doordat er aan meerdere kanten natuur en boerenland nog tot dicht bij het centrum komen, de zogenaamde scheggen. Daarnaast is Amsterdam een typische toeristenstad en de kunst- en cultuurstad van Nederland met een grote internationale uitstraling. Die grote naam in het buitenland en dit levendige cultureel klimaat wordt versterkt door haar reputatie als creatieve stad: design, mode, reclame. Amsterdam is ook een multi-culturele stad. Ten slotte is Amsterdam nationaal en internationaal een belangrijk kennisknooppunt en financieel centrum. Al deze elementen samen maken het mogelijk om grote, maar haalbare ambities te formuleren.

Ambities moeten inhoud krijgen en opgevolgd worden. Hiervoor dient een agenda te worden opgesteld en het proces van agenderen in gang gezet. Onder agenda wordt verstaan: De politieke en maatschappelijke visies, probleempercepties en kansen en mogelijkheden om deze om te zetten in verbeterings- en/of veranderingstrajecten. Agenderen is daarmee een sturingsproces. Door een agenda goed op te stellen met duidelijke voorstellen en de voorstellen in onderlinge samenhang te plaatsen ontstaat helderheid en kan

ook de agenda beter gecommuniceerd worden. De huidige initiatieven maken een versnipperde indruk: van slow food evenementen tot schooltuinen en van marketinginspanningen tot de realisatie van een aardgas-vulstation voor bussen. De grote breed gedragen ambitie is onvoldoende scherp geformuleerd. De bewoners kunnen met burgerinitiatieven en andere activiteiten van onderop een veel grotere rol krijgen. De afstemming tussen bewoners en andere actoren behoeft verbetering. Verbinden en versterken zijn belangrijke elementen voor die agenda.

Sociale gemeenschap op het gegentrificeerde platteland – Lotte Vermeij (SCP), l.vermeij@scp.nl

Op vele plekken in de wereld zien plattelandsbewoners hun omgeving veranderen door de komst van stedelingen. De aanwezigheid van deze nieuwkomers, die vaak hoger opgeleid en kapitaalkrachtiger zijn dan de oorspronkelijke bevolking, verhoogt over het algemeen de status en kwaliteit van de woonomgeving. Als schaduwzijde van dit *gentrificatie*proces, kijken veel oorspronkelijke bewoners met lede ogen aan hoe woningen in het dorp voor hen niet meer betaalbaar zijn en hoe de stedelijke leefpatronen en omgangsvormen het dorpsleven veranderen.

De presentatie gaat ten eerste in op de vraag waar de gegentrificeerde plattelandsgebieden zich bevinden. Enerzijds spelen de kwaliteiten van de woonomgeving een grote rol bij de keuze voor een rurale woonomgeving. Ruimte, natuurgebieden, beschermde dorpsgezichten en mogelijkheden voor recreatie verhogen in dit opzicht de aantrekkelijkheid van een plattelandslocatie voor nieuwe bewoners. Anderzijds is de nabijheid en bereikbaarheid van stedelijk gebied voor velen een minstens even doorslaggevende factor. Op welke plekken vinden we de plattelandsgebieden met een bevolking die kenmerkend is voor rurale gentrificatie?

Ten tweede wordt ingegaan op de vraag hoe de sociale gemeenschap in deze gebieden functioneert. In vergelijking met stedelijke gemeenschappen staan de plattelandsbewoners bekend als conventioneel en gericht op de lokale gemeenschap. Aan de ene kant kan verwacht worden dat stedelingen een stedelijke manier van leven met zich meebrengen. Daarentegen zijn het de stedelingen die naar het platteland verhuizen, die daar iets zoeken wat ze in de stad niet vinden. Het zijn dus mogelijk de meer conventionele stedelingen met een verlangen naar een leven op een kleinere schaal die het gegentrificeerde platteland bevolken. In de presentatie wordt ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen sociale gemeenschappen op het gegentrificeerde platteland en sociale gemeenschappen in stedelijk gebied dan wel andere typen platteland.

Atypische stedelijkheid in Haarlemmermeer – Isabel Suarez (gem. Haarlemmermeer), i.suarez@haarlemmermeer.nl

De analyse van de atypische stedelijkheid toont aan dat het traditionele stad <-> plattelanddualisme niet toereikend is om de mengvormen van stedelijkheid te duiden die in Haarlemmermeer, sinds de jaren zeventig van de volgende eeuw, zijn ontstaan. Om de mengvormen van stedelijkheid, die in onze gemeente zowel, ruimtelijk, economisch als ook sociologisch tot uitdrukking komen, te kunnen onderzoeken was een multidisciplinaire benadering noodzakelijk. Zo konden we zichtbaar laten worden dat veranderingen in mate van stedelijkheid niet slechts door planning en stedenbouw ontstaan, maar vooral ook het resultaat zijn van mentaliteiten en sociale gedragingen van mensen.

De *Staat van Haarlemmermeer, 2008* is het resultaat van een studie van relevante wetenschappelijke literatuur (van verschillende disciplines) over stad en stedelijkheid en de analyse van een grootschalige bewonersenquête. Het vraagstuk of Haarlemmermeer stad, platteland of toch iets anders is, is op deze wijze zowel theoretisch als empirisch onderzocht. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de tegenstellingen <stad versus dorp> en <stad tegenover platteland> niet meer toereikend zijn om de mengvormen van 'stadsheid' én 'kleinschalig wonen', zoals die in Haarlemmermeer en elders in Nederland vorm hebben gekregen, te duiden. Dit 19e-eeuwse dualistisch paradigma domineert evenwel nog steeds de gangbare benaderingen van stad en stedelijkheid. En de atypische kenmerken van Haarlemmermeer - haar ongewone ruimtelijke en economische structuur en het huidige verschil in leefstijlen binnen de gemeente - nodigen uit tot innoverende ideeën over mogelijke bestuurswijzen en - stijlen en daarbij passende vormen van politieke en maatschappelijke participatie.

I: Monitoring – Hans van Amsterdam (voorzitter)

Compendium van de Leefomgeving – Laurens Brandes/Johan vd Schuit (PBL), laurens.brandes@pbl.nl

Nederland verandert. Omvangrijke industrialisatie, bevolkingsgroei, sterk toegenomen mobiliteit: het zijn slechts enkele van de opvallende veranderingen in onze maatschappij. We willen en doen veel op het kleine Nederlandse oppervlak. Hierdoor is de druk op de leefomgeving aanzienlijk toegenomen. De gevolgen van deze ontwikkelingen vinden we terug in veranderingen in het ruimtegebruik en effecten op milieu en natuur. Discussies over milieu-, natuur- en ruimteonderwerpen hebben baat bij actuele feiten en cijfers. Daarvoor is het Compendium voor de Leefomgeving. Het Compendium bevat daarnaast ook informatie over het beleid en geeft verwijzingen naar andere gegevensbronnen en actueel onderzoek. Het Compendium voor de Leefomgeving is ontstaan uit het Milieu- en Natuurcompendium en de Ruimtemonitor/Monitor Nota Ruimte. Tijdens de Ruimteconferentie wordt de nieuwe website gepresenteerd. Volgend jaar wordt deze indicatorset worden geactualiseerd. In de komende jaren wordt nog meer informatie over de ruimtelijke ontwikkelingen toegevoegd.

Welke indicatoren voor het Compendium voor de Leefomgeving zijn geschikt en welke niet? Bij dit keuzeprocess spelen veel factoren een rol, zoals capaciteit, deskundigheid, koppeling met onderzoek, beleidsrelevantie, actualiteit, schaalniveau, operationaliseerbaarheid en databeschikbaarheid. Een kijkje in de keuken.

Waar vind ik de kwaliteiten van Nationale Landschappen – Wim Nieuwenhuizen/Hans Farjon (PBL), wim.nieuwenhuizen@pbl.nl

In 2006 heeft het kabinet 20 Nationale landschappen aangewezen, waaronder het Groene Hart, de Veluwe en Zuid-Limburg. Dit zijn gebieden met bijzondere landschapskwaliteiten. De regering wil dat deze gebieden zich sociaal-economisch voldoende kunnen ontwikkelen, mits de bijzondere kwaliteiten worden behouden of versterkt. Provincies en gemeenten werken dit nationale beleid uit door de grenzen en kernkwaliteiten van de twintig aangewezen nationale landschappen vast te leggen in hun ruimtelijk beleid. Het Planbureau voor de Leefomgeving heeft in samenwerking met Alterra een dossier Nationale Landschappen samengesteld. De uitgangssituatie (situatie in 2006) is vastgelegd in kaarten op schaal 1:10000, die in een interactieve kaartviewer te bekijken zijn. Daarin vind u indicatoren voor ontwikkeling van kernkwaliteiten, migratiesaldo, begrenzing en landschapswaardering in de nationale landschappen. Deze indicatoren kunnen behulpzaam zijn bij: het vastleggen van kernkwaliteiten in provinciale structuurvisies en gemeentelijke bestemmingsplannen; het evalueren van beleidsdoelen voor het ruimtelijk beleid van verschillende overheden.

Het dossier, dat een onderdeel is van het Milieu- en Natuurcompendium, is te raadplegen op: www.monitorlandschap.nl. De gegevens op deze website zullen periodiek worden geactualiseerd en zijn vrij te gebruiken.

16 jaar dynamiek in stedelijke milieus – Jan Ritsema van Eck (PBL), jan.ritsemavaneck@pbl.nl

In juni 2009 bracht het PBL het rapport 'Ruimtelijke veranderingen in het stedelijk gebied' uit. Hierin wordt de ruimtelijke dynamiek beschreven in het stedelijk gebied van Nederland tussen 2000 en 2006. Dit gebeurt aan de hand van 18 stedelijke milieus, die zijn gedefinieerd met een statistische analyse van gegevens over bodemgebruik en functionele dichtheden. Het rapport bouwt voort op twee eerdere rapporten (van de faculteit Geowetenschappen in Utrecht en het OTB in Delft) waarin vergelijkbare analyses zijn uitgevoerd voor de periodes 1990-1996 en 1996-2002. Samen geven deze rapporten een beeld van 16 jaar ontwikkeling op het gebied van stedelijke verdichting, functiemenging en verschuivingen in stedelijke milieus. In de presentatie zal ook worden ingegaan op de vraag welke trends over de langere termijn van 16 jaar robuust blijken te zijn, en welke meer onderhevig lijken te zijn aan slingerbewegingen van de economische conjunctuur, veranderende beleidsopvattingen e.d.

J: Gebiedsontwikkeling en milieu – Piet Lagas (voorzitter)

Impact van milieucontouren op stedelijke ontwikkeling – Piet Lagas (PBL), piet.lagas@pbl.nl

Ontwikkeling van gebieden wordt soms beperkt door de aanwezigheid van milieucontouren. Het gaat hierbij onder meer om gebieden rondom bedrijven, verkeerswegen en vliegvelden met als doel mensen te beschermen. De mensen worden daarbij bijvoorbeeld beschermd tegen gezondheidsrisico's door te hoge fijnstofconcentraties, veiligheidsrisico's vanwege bijvoorbeeld ontploffingsgevaar en hoogspanningslijnen en hinder of overlast vanwege te hoge geluid- of geurbelasting. Deze contouren zijn over het algemeen vastgelegd in vergunningen en worden verwerkt in structuurvisies. De milieucontouren maken tevens bedrijfsvoering mogelijk mede omdat vergunningen voor onbepaalde tijd worden toegekend. Getoond wordt welke ruimtelijke impact milieucontouren kunnen hebben voor het stedelijk gebied.

Beleidsruimte voor verstedelijking – Arno Bouwman (PBL), arno.bouwman@pbl.nl

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) heeft in beeld gebracht waar het Rijksbeleid ruimte biedt voor nieuwe woon- en werklocaties buiten het bestaand bebouwd gebied. De Randstad blijkt nog maar weinig gebieden zonder randvoorwaarden te kennen. Alleen de Bollenstreek en Almere bieden nog flink de ruimte. Dit betekent niet dat de randvoorwaarden hele gebieden 'op slot' zetten. De kaart laat ook zien waar aan de verstedelijking extra eisen moeten worden gesteld. Elders in het land zijn meer bouw mogelijkheden buiten de stad.

Actieprogramma vernieuwing instrumentarium milieu en ruimtelijke ontwikkeling – Monique Arnolds (min. VROM), monique.arnolds@minvrom.nl

Om de ontwikkeling van gebieden te ondersteunen zijn tal van instrumenten gemaakt: om de besluitvorming in goede banen te leiden, de kwaliteit te waarborgen, bestaande belangen te beschermen en keuzes te onderbouwen. Het samenstel aan instrumenten roept echter vragen op. Is het niet te ingewikkeld geworden, sluiten de regels wel goed op elkaar aan, is het totaal wel effectief en efficiënt? Gaan de instrumenten niet teveel uit van maatschappelijke verhoudingen uit het verleden met de maakbare samenleving en de overheid als beslissende en zijn de instrumenten wel voldoende toegesneden op de samenleving van de toekomst? Het actieprogramma zal via drie sporen trachten het instrumentarium te verbeteren, wet- en regelgeving, besluitvormingsprocessen en kennis en kunde.

Zo kan het ook! Stedelijk ontwerpen met het oog op lucht en geluid – Petra Sala (Urbis), Petrasala@urbisstadsontwerp.nl

In de presentatie wordt ingegaan op het onderzoek 'Zo kan het ook! Stedelijk ontwerpen met oog voor lucht en geluid'. Dit onderzoek is uitgevoerd in 2007 in opdracht van het Ministerie van VROM. Aansprekende praktijkvoorbeelden waarbij creatief is omgegaan met milieuproblematiek in relatie tot het ontwerp worden getoond. Tijdens de presentatie komen ontwerp-oplossingen op schaalniveau van structuurplan tot het gedetailleerde schaalniveau aan bod. Het betreft bijvoorbeeld landschappelijke inpassingen, structuurschetsen, autovrije wijken, mix van functies, afschermdere bebouwing, openbaar vervoer knooppunt ontwikkelingen, klimaatgevels en specifieke infrastructuur oplossingen. Kenmerkend voor vrijwel al deze projecten is het integrale karakter van de ontwerpen. Stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit kunnen heel goed gecombineerd worden met het omgaan met milieufactouren en andere belangen zoals haalbaarheid, welke spelen in een project.

Workshops Blok 3 (14.35-15.50)

A: Natuur na de EHS – Petra van Egmond (voorzitter)

Klimaat, veiligheid en natuur – Marijke Vonk/ Dirk-Jan vd Hoek (PBL)/Claire Vos (WUR)

Nederland is de afgelopen decennia warmer en natter geworden, met meer extreme buien. Klimaat-scenario's geven aan dat deze trends zich zullen voortzetten. De effecten op natuur zijn al zichtbaar en verwachtingen zijn dat ook deze zullen toenemen. Dit betekent risico's voor natuur, en voor de bijbehorende doelstelling van behoud en ontwikkeling van biodiversiteit. Het PBL heeft verkend welke strategie de nationale overheid zou kunnen volgen op basis van inschattingen wat nodig is (vanuit perspectief natuur), wat mogelijk is (gezien klimaatverandering) en waar kansen liggen (gezien andere doelen). Deze adaptatiestrategie is gericht op versterken van het adaptief vermogen van natuur. Na deze voorzet zullen we in deze sessie gedachten wisselen over vragen als: Hoe verhoudt deze strategie zich met de visie in de Provincie? hoe past deze natuurstrategie bij andere (klimaatadaptatie) vraagstukken als veiligheid? Hoe past dit bij ideeën over een nieuw natuurbeleid?

Marleen Bootsma (provincie Noord-Brabant), **Ellen Raadschelder** (Ministerie VenW) en **Annegien Helmens** (LNV) zullen elk vanuit hun eigen perspectief hierop reageren.

B: Typologie verdichting – Arjan Harbers (voorzitter)

Het meten van dichtheden – Meta Berghausen Pont (Permeta/TU Delft), M.Y.BerghausenPont@tudelft.nl

Rondom het begrip dichtheid bestaat veel verwarring. Deze verwarring wordt veroorzaakt door de grote hoeveelheden maatstaven die in omloop zijn om dichtheid te meten, de onduidelijkheid over de schaal van de meting, en het gebrek aan een kader om het territorium te begrenzen. Daarnaast wordt er gewaarschuwd voor de gebrekkige relatie tussen dichtheid en stedelijke vorm. Hoogbouw en laagbouw gebieden kunnen een identieke dichtheid hebben, afhankelijk van de hoeveelheid ruimte tussen de bebouwing, de schaal van meting etcetera. De *Spacemate* is een methodiek voor meervoudige meting van dichtheidskwaliteiten. Hierbij worden meerdere variabelen gehanteerd om dichtheid te meten, zoals Floor Space Index, Ground Space Index en Netwerk dichtheid. Op basis van empirisch onderzoek is aangetoond dat er dan wel degelijk een relatie aangetoond kan worden tussen dichtheid en stedelijke vorm. In samenwerking met het NEN instituut wordt een norm ontwikkeld om op eenduidige wijze meetgebieden te begrenzen en dichtheid te berekenen, van de schaal van het bouwblok tot de stad.

Tijdens deze presentatie zullen de problemen rondom dichtheid en het meten ervan aan de orde komen, de gemeenschappelijke definities zoals deze nu bij NEN worden vastgesteld zullen gepresenteerd worden, en de mogelijkheden voor toekomstige toepassing zullen aan de orde komen.

Verdichting in Rotterdam: onderzoek, beleid en praktijk – Frank van den Beuken (dS+V Rotterdam), FvandenBeuken@dsv.rotterdam.nl

Rotterdam voert een ambitieus verdichtingsbeleid. Dit is vastgelegd in de Stadsvisie Rotterdam 2030. Dit beleid is onder andere gebaseerd op een onderzoek naar de woningbouwcapaciteit in de periode 2005-2020, waarbij is rekening gehouden met de wensen ten aanzien van stedelijke woonmilieus. Frank van den Beuken blikt terug op dit onderzoek en de verschuivingen in beleid en praktijk die in dit kader hebben plaatsgevonden.

De ruimte voor woningbouw binnen het bestaand bebouwd gebied – Hans van der Reijden (RIGO), Hans.vander.Reijden@rigo.nl

Bouwen binnen het bestaand bebouwd gebied is een onderwerp dat al geruime tijd onderdeel uitmaakt van zowel rijks- als provinciaal beleid. Ook in de Nota Ruimte wordt ingegaan op het stimuleren van het bouwen binnen het bestaand bebouwd gebied. Een deel van de nieuwbouwproductie zal moeten plaatsvinden binnen het stedelijk gebied. Het Rijk maakt afspraken met de stedelijke regio's over de nieuwbouwproductie voor de periode 2010-2020. Binnenstedelijk bouwen zal daarbij een belangrijk aandachtspunt zijn. In dit onderzoek is op basis van data-analyse en vijf casestudies getracht een beter beeld te krijgen van de ruimte die er is voor binnenstedelijk bouwen, gelet op eventuele beperkingen die daaraan vast zitten.

Met een reactie van **Christiaan Wallet (min. VROM), christiaan.wallet@minvrom.nl**

C: Na de bedrijventerreinen – Otto Raspe (voorzitter)

Verhuizende bedrijven: zijn bedrijventerreinen nog steeds populair? – Erik Louw/Roland Goetgeluk (TU Delft/OTB), E.Louw@tudelft.nl

Bedrijventerreinen worden in termen van werkgelegenheid steeds belangrijker. Echter, beleidsmatig komen ze steeds meer in de verdrukking en berekeningen van de Bedrijfslocatiemonitor wijzen er op dat in de

toekomst de behoefte aan bedrijventerreinen eerder zal dalen dan stijgen. De vraag is echter hoe groot de voorkeur van bedrijven voor bedrijventerreinen is. Aan de hand van een longitudinale analyse op de vier enquêtes Bedrijven onder Dak (1998, 2000, 2004 en 2007) van de voormalige Kamer van Koophandel Rivierenland hebben we daar onderzoek naar verricht. Door de hoge response maken deze enquêtes het mogelijk bedrijven door de tijd te volgen, zodat we zowel hun 'stated' als 'revealed preference' ten aanzien van hun locatiekeuze weten.

De voorkeur van ondernemers met verhuisplannen blijkt zich lang niet altijd te vertalen in daadwerkelijk gedrag; maar een beperkt deel van de bedrijven die naar een bedrijventerrein wil verhuizen, weet deze voorkeur te realiseren. Een ander en groter deel verhuist helemaal niet. Opvallend is dat onder deze laatste groep de voorkeur voor vestiging op een bedrijventerrein veel groter is dan onder de groep bedrijven met verhuisplannen en die deze plannen ook uitvoerden. Voor woonwijken doet zich het omgekeerde voor; weinig bedrijven hebben er een voorkeur voor, maar er vestigen zich er meer dan uit hun voorkeuren valt af te leiden.

Hoe kunnen we verklaren dat het blijkbaar moeilijk is de voorkeur voor een bedrijventerrein te realiseren? Zijn de preferenties van ondernemers niet reëel, of sluit het aanbod niet aan op de vraagpreferenties? Voor beiden zijn aanwijzingen gevonden. Of bieden andere locatietypen even goede, of betere vestigingscondities dan bedrijventerreinen? We concluderen dat bedrijventerreinen nog steeds populair zijn, maar dat ze blijkbaar voor lang niet alle bedrijven een reëel vestigingsalternatief vormen. Andere locatietypen bieden ook goede of voldoende vestigingscondities. Door deze mogelijkheden beter te benutten en daar ook vestigingsmogelijkheden te creëren, kunnen gemeenten woon-werklocaties ontwikkelen. Een middel daarbij is om niet alleen te plannen in hectaren bedrijventerrein, maar ook in vierkante meters vloeroppervlak.

Wijkeconomie, de kleine ondernemer aan het woord – Joost Hagens/Herma Harmelink (Bureau Buiten), herma.harmelink@bureaubuiten.nl

Recentelijk is er bij steden grote belangstelling ontstaan voor de schaal en het karakter van de huidige economische activiteiten in wijken, de zogenaamde wijkeconomie. In het onderzoek "Wijkeconomie, de kleine ondernemer aan het woord" (uitgevoerd door Bureau BUITEN en Radboud Universiteit Nijmegen in opdracht van het NICIS Institute) wordt de relatie tussen wijkeconomie en vastgoed en ruimtelijke ordening weergegeven. Specifiek worden vragen op het gebied van huisvesting van kleinschalige bedrijvigheid beantwoord. Het onderzoek bestaat uit een empirisch onderzoek onder 1.251 ondernemers uitgevoerd in Alkmaar, Amersfoort, Amsterdam, Breda, Den Haag, Eindhoven, Emmen, Enschede, Haarlem, Haarlemmermeer, Helmond, Tilburg, Zaanstad en Zwolle. Het is daarmee - voor zover bekend - het grootste empirisch onderzoek naar kleinschalig ondernemerschap en bedrijfshuisvesting. Bij het stimuleren van economische activiteiten in wijken is het wijs eerst te kijken naar de potenties die de wijk zelf biedt, zo blijkt uit het onderzoek. Wat zijn de huidige activiteiten, hoe is de dynamiek, welke sectoren hebben zich sterk ontwikkeld, wat voor achtergrond en opleiding hebben de wijkbewoners enz. Met deze vragen in het achterhoofd kunnen kansen die aanwezig zijn in of nabij de wijk, worden benut en kunnen nieuwe economische activiteiten worden gecreëerd. Daarnaast moet er ook vernieuwing plaatsvinden. Bovendien is het zinvol om ook 'net over de schutting' van de wijk te kijken en rekening te houden met de werkgelegenheid die daar is gevestigd. Dubbelslagen zijn mogelijk door - wijk- en stadsspecifiek - in te spelen op trends - als bijvoorbeeld toename van ZZP-ers - door woningen met extra werkruimte aan te bieden voor midden- en hogere inkomens. De huidige marktomstandigheden zijn daarvoor overigens niet erg gunstig, maar bij een aantrekkende conjunctuur ligt hier een kans. Om economische activiteiten in wijken te stimuleren is verder de beschikbaarheid van een breed palet aan vestigingsmogelijkheden een belangrijke voorwaarde. Zowel kleinschalige ruimten als wat grotere panden, verzamelgebouwen en individuele eenheden, winkels, bedrijfshallen (halletjes) en kantoorruimtes (liefst in kleine eenheden verhuurbaar, tegen lage prijzen en flexibele huurtermijnen), alle soorten dienen bij voorkeur aanwezig te zijn om de verschillende doelgroepen te kunnen bedienen.

Incubatiethese herzien: bedrijvendynamiek in de stad – Anet Weterings (PBL), anet.weterings@pbl.nl

Het beleid voor werklocaties is verkokerd, dat wil zeggen, er wordt beleid gevoerd per werklocatie. Dat is opvallend, want de bedrijvendynamiek op de verschillende werklocaties hangt met elkaar samen. Stedelijke werklocaties vervullen namelijk verschillende rollen voor de bedrijven in de stad. Sommige locaties functioneren als 'broedplaats of 'incubatiemilieu' voor nieuwe bedrijven, terwijl andere locaties met name ruimte bieden aan groeiende bedrijven ('groeiplaats'). Dit principe werd in de jaren zestig en zeventig al beschreven in de incubatiethese. Volgens deze these starten de meeste nieuwe activiteiten in de centrale delen van de stad en verhuizen de succesvolle bedrijven, die groeien, na verloop van tijd naar beter bereikbare locaties aan de rand van de stad. Hetzelfde bedrijf is in de loop der jaren dus op verschillende werklocaties in de stad gevestigd omdat de locatievoorkeuren van bedrijven veranderen.

Sinds de incubatiethese heeft een aantal ontwikkelingen plaatsgevonden waardoor de locatievoorkeuren en -mogelijkheden van bedrijven zijn veranderd: de 'verdienstelijking' van de economie, de opkomst van ICT en de toename van het aantal kleine bedrijven door de flexibilisering van arbeidscontracten. Het is gemakkelijker geworden om vanuit huis te ondernemen waardoor woonwijken steeds meer een werklocatie worden. Tegelijkertijd zijn bedrijventerreinen mogelijk minder aantrekkelijk als werklocatie. Deze locaties zijn van oudsher bestemd voor grotere industriële en logistieke bedrijven, terwijl de laatste jaren vooral de zakelijke diensten en het aantal kleine bedrijven groeien.

Kortom, het is de vraag of en zo ja, welke werklocaties in de stad (nog) functioneren als broedplaats of als groeiplaats. Om deze vraag te beantwoorden hebben we de bedrijvendynamiek op de verschillende

stedelijke werklocaties vergeleken. We kijken daarbij specifiek naar de oprichtingen en verhuizingen van bedrijven. Op broedplaatsen worden veel nieuwe bedrijven opgericht, terwijl het aantal bedrijven op groeiplaatsen vooral toeneemt doordat verhuizende bedrijven zich er vestigen. Deze analyse geeft nader inzicht in de rol van de werklocaties in de stad. Dit is relevant voor het beleid voor werklocaties omdat het inzicht geeft in de wijze waarop de toe- of afname van bedrijvigheid op die werklocaties gestimuleerd of geremd kan worden.

D: Nederland als regio in internationaal perspectief – Frank van Oort (voorzitter)

De impact van 50 jaar interne markt op de (Nederlandse) handel en groei – Gert-Jan Linders (VU)/Bas Straathof (CPB), glinders@feweb.vu.nl

For more than half a century, members of the European Union (EU) have pursued policies aimed at reducing the cost of cross-border transactions. Using a closed-form solution for the non-linear gravity system of Anderson and Van Wincoop (2003) we find that Internal Market policies have created trade between EU members, while diversion of trade with non-members has been limited. Around 1995, 18 percent of total trade by EU15 countries can be attributed to the Internal Market. In the second half of the 1990's the European advantage started to deteriorate relative to other trade flows: in 2005 the contribution of the Internal Market was just 9 percent. Most enlargements of the EU have had a positive impact on trade.

Economische gevolgen van Schoon en Zuinig – Paul Koutstaal/Paul Veenendaal (CPB), P.R.Koutstaal@cpb.nl

De beleidsdoelen van het Nederlandse klimaat- en energiebeleid Schoon en Zuinig (S&Z) sluiten goed aan bij de beleidsvoorstellen '20 20 in 2020' van de Europese Commissie, maar zijn ambitieuzer. Omvang en kosten van de extra inspanningen hangen mede af van omvang en inspanning van de wereldwijde klimaat-coalitie. In dit rapport worden hiervan twee uitersten in beeld gebracht: GROTE COALITIE en IMPASSE. De kosten van '20 20 in 2020' blijken in beide scenario's vrijwel hetzelfde en bedragen 0,6 tot 0,7% van het nationale inkomen in 2020. In GROTE COALITIE is het klimaatbeleid wel veel effectiever. Met het grotere aandeel van hernieuwbare energie van S&Z zijn extra kosten gemoeid - ongeveer 0,2% van het nationale inkomen. De meerkosten van extra emissiereductie volgens S&Z in IMPASSE kunnen beperkt blijven als hiervoor een extra beroep wordt gedaan op het Clean Development Mechanism; de beleidsvoorstellen van de Europese Commissie laten hier ruimte toe. Naarmate Nederland de beoogde extra emissiereductie meer in eigen land probeert te realiseren, nemen de meerkosten snel toe. Zij kunnen in 2020 oplopen tot een kwart procent van het nationale inkomen.

Concurrentie van Nederlandse bedrijven in Europa bij een steeds groter wordende diensteneconomie – Mark Thissen (PBL)/Martijn Burger (EUR)/Frank van Oort (PBL), mark.thissen@pbl.nl

Het internationale concurrentievermogen van Nederlandse bedrijven staat centraal in vrijwel alle nationale en regionale economische ontwikkelings- en beleidsvisies. In dit onderzoek analyseren wij met welke bedrijven uit welke landen Nederlandse bedrijven daadwerkelijk concurreren. Wij doen dit aan de hand van waargenomen concurrentie (revealed competition) die volgt uit internationale handelspatronen. Dit is van belang om te bepalen aan welke internationale regio's wij ons moeten spiegelen (benchmarking) om de positie van Nederlandse bedrijven te versterken. Daarnaast wordt geanalyseerd of deze situatie sterk verandert bij een toenemend belang van de dienstensector in de wereldeconomie.

E: Duurzame stad – Daniëlle Snellen (voorzitter)

Een volgende stap in duurzame stedenbouw – Martin Dubbeling (SAB)/Wouter Schik (Arcadis)

Het thema duurzaamheid heeft, mede door Al Gore, meer urgentie gekregen. Begrippen als CO₂-neutraal bouwen en Cradle to Cradle kunnen op veel enthousiasme rekenen. Maar is dit genoeg voor de volgende stap in duurzame stedenbouw? Sinds de uitgave van het voorbeeldenboek in 2005 zijn maar zeer weinig nieuwe voorbeelden gerealiseerd. Dit kan niet alleen komen door gebrek aan aandacht voor het thema op rijksniveau, noch door een gebrek aan kennis. Er zijn handboeken, richtlijnen en maatregellijstjes genoeg. Waarom komen er ondanks alle ambities dan toch zo weinig duurzame stedelijke ontwikkelingen tot stand? Het is tijd voor een nieuwe stap, waarbij duurzaamheid juist iets leuks is. Een stap die verder gaat dan eendimensionale thema's als CO₂-neutraal bouwen of het moeizame (compromis)denken in people, planet en profit. De sociale en milieuthema's vormen slechts de ingrediënten, maar garanderen niet dat er mee gekookt wordt en er goede maaltijden mee bereid worden, op het goede moment. 'The Next Step' is het ontwikkelingsgerichte denken, het maken van strategische keuzes en het richten op meerwaarde. Ontwikkelingsgericht denken betekent niet dat iets meteen al optimaal duurzaam moet zijn, maar zich wel optimaal duurzaam moet kunnen ontwikkelen. Het betekent een verandering van stedenbouw naar stedelijke ontwikkeling, van project- naar procesgeoriënteerde stads- en gebiedsontwikkeling: niet van herstructurering naar herstructurering, maar deze voor zijn. Het vraagt denken in dynamische systemen en sturingsmechanismen. Het vraagt om processen waarbij het sturen op commitment van essentieel belang is. Niet door opofferingen af te dwingen, maar door meerwaarde en toekomstbeelden te creëren, waarvan

betrokken de energie krijgen om er voor te (blijven) gaan. Onderdeel van het procesdenken is het maken van strategische keuzes.

Dit betekent dat rekensystemen en normen hoogstens analysemiddelen en ijkpunten vormen, maar nooit de complexiteit van de stedelijke dynamiek zullen vatten. Het vraagt om het stimuleren van verbetering en het investeren in creativiteit en denkkraft. Hiervoor is bij uitstek een rol weggelegd voor de disciplines stedenbouw en landschapsarchitectuur en waarbij de planoloog zichzelf opnieuw kan uitvinden als procesbegeleider van duurzame stedelijke ontwikkeling.

Naar een klimaatbestendige en duurzame wijk Rijnenburg met de duurzame tekentafel – Jaap Kortman (UvA), jkortman@ivam.uva.nl

Er is steeds meer vraag naar duurzaamheid bij gebiedsontwikkeling. Het DuurzaamheidsProfiel van een Locatie (DPL) van IVAM is een handzaam instrument om duurzaamheid van een wijk te meten. Aan de hand van gedefinieerde aspecten en de vergelijking met een referentiewijk wordt op eenvoudige wijze inzicht verkregen in de duurzaamheid van een wijk. Zo ondersteunt het instrument de inbreng van duurzaamheid bij gebiedsontwikkeling en de duurzame ontwikkeling van bestaande wijken.

DPL is gebaseerd op de drie elementen van duurzaamheid: Planet (milieu), People (sociaal) en Profit (economie). Deze drie elementen zijn onderverdeeld in 11 thema's en 24 duurzaamheidsaspecten. De ervaring met DPL in de praktijk leert dat het gebruik van dit instrument een integrale aanpak van de kwaliteit van wijken stimuleert. In Utrecht is het instrument ingezet om tijdens een aantal workshops de communicatie tussen stedenbouwkundigen, beleidsmakers en experts te bevorderen en de duurzaamheid van ontwerpen te optimaliseren.

Ten zuidwesten van de stad Utrecht worden plannen gemaakt voor de nieuwbouwwijk Rijnenburg; een groene en waterrijke woonwijk. Om duurzaamheid al in een vroeg stadium in het proces een plek te geven, heeft IVAM in samenwerking met de gemeente Utrecht en Mapsup een nieuw instrument ontwikkeld voor duurzaam tekenen en rekenen. Op een digitale tafel wordt een kaart ingelesen van het gebied waarop stedenbouwkundigen schetsen kunnen maken. Niet alleen wegen en bebouwing kunnen worden ingetekend, maar bijvoorbeeld ook windmolens, bushaltes en geluidsschermen. Op grond van de schetsen worden onmiddellijk duurzaamheidsscores berekend, volgens de methodiek van DPL. De effecten van de ontwerpkeuzen op duurzaamheid worden zo direct inzichtelijk.

Duurzame stedenbouw voor dagelijks gebruik – Anneke Sluiter, aesluijter@gmail.com

Duurzaamheid is een populair begrip dat de laatste dertig jaar op is gekomen als ambitie met oog op de toekomst. Voor de stedenbouwkundig ontwerper heeft dit zijn weerslag in 'Duurzame Stedenbouw'. Dit begrip wordt tegenwoordig dagelijks als ambitie en ontwerppunt toegepast voor stedenbouwkundige projecten. Duurzaamheid is hét begrip dat terug moet komen in elk ontwerp en dat nodig is voor het bouwen van steden met een lange levensduur.

Maar wat duurzame stedenbouw precies is, blijkt onduidelijk te zijn. Bij nader onderzoek lijkt het steeds terug te grijpen op architectonische en landschappelijke ingrepen. Wat is duurzame stedenbouw buiten de architectuur en draait het echt alleen maar om het milieu? Het moet toch mogelijk zijn de essentie van duurzame stedenbouw te achterhalen en te reduceren tot concrete ontwerpingsgrepen die toepasbaar zijn in het dagelijkse werk? Dit zal het middel zijn om duurzaamheid toegankelijk en bruikbaar te maken voor de stedenbouwer die nog niet uitvoerig bekend is met duurzame stedenbouw.

In het kader van de onderzoekspaper voor de Academie van Bouwkunst is in dit onderzoek gekeken naar wat duurzame stedenbouw precies is en uit welke ontwerpingsprincipes het bestaat. Door te kijken naar bestaande literatuur en voorbeelden van duurzame stedenbouw, te sorteren en te filteren, is te achterhalen welke concrete ingrepen toe kunnen worden gepast. Het eindresultaat is een gereedschapskist van concrete ontwerpingsprincipes waarmee de stedenbouwer in de dagelijkse praktijk aan de slag kan gaan. Een toegankelijke en duidelijke handleiding, waarmee steden voor de toekomst gebouwd kunnen worden.

Uit het onderzoek is gebleken dat duurzame stedenbouw te reduceren is tot concrete ontwerpingsgrepen, die tot de essentie van stedenbouw behoren. De kernbegrippen zijn sociale kwaliteit, ecologische kwaliteit en economische kwaliteit met als gezamenlijke noemer 'leefbaarheid'. Met de vijf ontwerpingsgrepen: structuur, transport, functies, natuur en bebouwing is de gereedschapskist aan ontwerpingsgrepen te maken, die tot leefbaarheid en dus duurzame stedenbouw leidt. Dit onderzoek is een korte start geweest van een studie die toekomst heeft. Door tijd te besteden aan het formuleren van concrete ontwerpingsgrepen, zal duurzame stedenbouw beter toegepast kunnen worden en toegankelijk zijn voor iedere ontwerper.

Duurzame stedenbouw in de Haarlemmermeer – Paul Bos (Bouwland/Urgenda), paulbos@telfort.nl

De Haarlemmermeer (18.000 ha) is de afgelopen decennia ingrijpend veranderd van een agrarische polder (met 26 kleine kernen) in een verstedelijkt gebied met 150.000 inwoners, tientallen kantorenparken en een nationale luchthaven met een groeiend aantal vliegbewegingen. Hoe ziet duurzame ontwikkeling er in dit gebied uit?

F: Demografische krimp en woningmarkt – Femke Verwest (voorzitter)

Krimp en de Zeeuwse woningmarkt: een terugblik op 2 jaar stoeien en een vooruitblik – Henk Nijssen (prov Zeeland), hj.nijssen@zeeland.nl

In Zeeland is de afgelopen twee jaar veel gebeurd op het gebied van demografie, maar dit heeft vooral in de hoofden van mensen en op papier plaatsgevonden. Op dit moment staat Zeeland op het punt om op een creatieve manier aan de slag te gaan met krimp.

Rond het 'woon-krimpdossier' in Zeeland zijn verschillende problemen te benoemen. Net als in andere provincies zorgt de vergrijzing voor een sterke vraagverschuiving van huishoudens tussen de 30 en 60 jaar met kinderen naar alleenstaande huishoudens tussen de 60 en 80 jaar. Ook neemt de jaarlijkse groei van huishoudens sterk af. Net als in Limburg en Groningen zijn er gebieden waar het aantal huishoudens nu al krimpt. Specifiek voor Zeeland is vooral de context: het woningbezit van corporaties klein is (minder 20% in Zeeuws Vlaanderen), het particulier woningbezit relatief oud en zeer goedkoop en de woningvoorraad in verschillende gemeenten fors (tot 22%!) boven het aantal huishoudens uitstijgt. In een dergelijke context is het genereren van fondsen door extra woningen te bouwen of sociale huurwoningen te verkopen om de herstructurering te betalen een illusie.

Als nieuw uitgangspunt zet de provincie Zeeland in op behoud van de vastgoedwaarde van woningen door nieuwbouw sterker te sturen, meer slopen, herstructureren met kwaliteit als sleutelwoord. Samenwerking is het andere sleutelwoord. Er lopen nu twee sporen: De woningbouwprogrammering wordt qua aantallen aangescherpt waarbij regio's gedwongen worden keuzes te maken en kwalitatief te sturen. Het andere spoor is het in beeld brengen van de opgave. Op basis van de huishoudenprognoses en de huidige sociale huurwoningvoorraad is samen met corporaties in beeld gebracht wat er gesloopt en geherstructureerd moet worden. De volgende stap die genomen gaat worden is een zelfde exercitie voor de particuliere woningvoorraad. In Zeeland ondervinden we daarbij het voordeel dat de lijnen kort zijn.

Een ander nieuw uitgangspunt is dat we minder krampachtig willen omgaan met tweede woningbezit of 'deeltijdwonen'. Deeltijdwoners werken elders en komen in Zeeland in vakanties en weekenden. De ervaring leert dat de weekenden en de vakanties steeds langer worden, en daar ligt de kans voor Zeeland om een impuls op de woningmarkt te creëren. De uitdaging is nu om deze impuls te simuleren zonder de kwaliteiten van Zeeland te ondermijnen

Krimp: op zoek naar het Noorderlicht – Jan Kleine (Bureau PAU & Ontw.mij Delfzijl), kleine@pau.nl

Ooit behoorde het noordelijk zeekele gebied in Friesland en Groningen tot de dichtst bevolkte gebieden van West-Europa. Vanaf terpen/wierden profiteerden de bewoners van de door de natuur geschonken rijkdommen. Er ontstond een bloeiende economie, waarin landbouw, handel en nijverheid en industrie elkaar aanvulden. Er ging in die tijden een aantrekkende werking van het zeekele gebied uit op bewoners van minder herbergzame streken.

Het kan verkeren. Terwijl in delen van Nederland geklaagd wordt over de druk op de ruimte en het gevecht om de schaarse m²s met een groeiende bevolking en dito ruimtevrage, is de situatie aan de randen van Nederland omgekeerd. Een gebied als Noordoost-Groningen geldt sinds enkele jaren zelfs als één van de voorlopers in Nederland waar de bevolking krimpt. Zie Delfzijl. Ooit werd daar gerekend op booming business in de Groninger havens. Op weg naar 80.000 inwoners werd Delfzijl-Noord uit de grond gestampt. Tegenvallende economische ontwikkeling, doorgaande daling van het inwoneraantal, leegstand en verloedering, een slecht imago en politieke patstellingen leidden tot een ingrijpend revitaliseringsplan met de sloop van 1500 woningen en forse investeringen in de openbare ruimte. En Delfzijl is er nog niet. Niet zo lang geleden had het nog 31.000 inwoners, het heeft er nu 28.000 en zakt mogelijk naar 20.000.

De oorzaken voor het krimpproces zijn velerlei en complex, maar voorop staan de economische ontwikkelingen en de concentratie van werkgelegenheid en onderwijs in stedelijke kernen en stedelijke regio's. De bevolking trekt weg uit de ten opzichte van deze centra meest perifeer gelegen gebiedsdelen. Concentratie en schaalvergroting van voorzieningen, een mobieler wordende bevolking, beleidsmatige keuzes, etc. dragen ook bij aan die ontwikkeling. Krimp is in die zin een vergaarbak van processen die elkaar neigen te versterken. Als je niet uitkijkt, wordt het vanzelf een optelsom van minder en gaan de effecten zich bovendien ook meer en meer manifesteren in het alledaagse beeld: leegstaande panden, slecht onderhoud van de openbare ruimte. Een neerwaartse spiraal ligt om de hoek ...

Hoe kan tegen het decor van krimp toch kwaliteit en een goed leven worden bereikt? Gemeenten, corporaties, ondernemers, bewoners, provincies en rijk staan voor de opgave nieuwe antwoorden te formuleren om nieuwe perspectieven te bieden. Daarbij is krimp niet het tegenovergestelde van groei: een leeglopende ballon kun je niet structureren. We moeten leren van praktijkervaringen uit binnen- en buitenland, maar we zullen vooral ook op zoek moeten naar niet-orthodoxe oplossingen, ontwerpen, allianties, financierings- en beheervormen, en ga zo maar door.

Demografische krimp en de woningmarkt: de rol van de rijksoverheid? – Oscar Mendlik (min VROM), Oscar.Mendlik@minvrom.nl

Bevolkingsdaling heeft – zeker als het leidt tot significante huishoudensdaling - omvangrijke maatschappelijke gevolgen op de woningmarkt. Diverse studies tonen dit aan. Allereerst heeft het effect in de vorm van prijsdaling en woningleegstand, vooral in de slechtste delen van huurwoningvoorraad en het goedkope koopsegment. Zo ontstaat risico op verpaupering en segregatie. Dit leidt tot verschraving van de leefbaarheid in deze delen van de voorraad. Kwetsbare groepen concentreren zich in deze wijken. Eigenaren investeren niet langer in hun woningbezit. De woningmarkt gaat op slot. De prijsdalingen kunnen leiden tot bijkans onverkoopbare woningen. Eigenaren kunnen niet verhuizen als de zorgbehoefte, verandering van werk of gezinsuitbreiding dit wel vraagt. Daarnaast zorgen ontgroening en vergrijzing voor nieuwe, specifieke woonwensen die daarmee tot een oplopende mismatch tussen vraag en aanbod op deze markt leiden.

Krimp biedt daarmee ook kansen op de woningmarkt. Door tijdig in te spelen op bevolkingsdaling – en de veranderende samenstelling van de bevolking – kunnen gemeenten tegemoet komen aan veranderende woonwensen en kan de kwaliteit van de woningvoorraad verbeterd worden.

De aanpak van de woningmarkt in krimpgebieden is om diverse redenen complex, en afwijkend van de aanpak in groeigebieden. De aanpak van de woningvoorraad vereist, nog meer dan in groeigebieden, een gecoördineerde regionale aanpak. Anders leidt concurrentie tussen gemeenten en locaties tot verdere prijsval in de zwakste gebieden. Regionale gemeentelijke samenwerking verloopt echter niet altijd gemakkelijk. Voor de herstructurering in de sociale huursector zijn corporaties de geëigende partij. De investeringscapaciteit van corporaties in krimpgebieden staat wel onder druk. De herstructurering van het particulier bezit kan in krimpgebieden zeer problematisch zijn (eigenaren hebben met structurele waardedaling van hun bezit te maken). Tegelijkertijd kan het particuliere bezit niet buiten beschouwing blijven bij de herstructureringsaanpak, gezien de omvang van dit bezit in deze regio's (ca. 70% van de woningen). De herstructurering van de woningvoorraad kan niet of slechts zeer ten dele gefinancierd worden uit nieuwbouw. Er bestaat dus minder verdien capaciteit (opbrengsten uit de grondexploitatie) om volgens de 'traditionele' aanpak te herstructureren. Eind november komt het Kabinet met het Actieplan Bevolkingsdaling. Welke rolverdeling heeft het Rijk daarbij voor ogen en welke rol ziet het Rijk voor zichzelf weggelegd in de aanpak op het terrein van wonen?

G: Afwegingskaders in ruimtelijk beleid – Gusta Renes (voorzitter)

Kosten-batenanalyse van bedrijventerreinen: EER – Saskia Vogelaar/Marie-Claire van Doremalen (KvK R'dam), mdoremalen@rotterdam.kvk.nl

In de Randstad is er een tekort aan ruimte om te wonen, recreëren en werken. Vanwege de binnenstedelijke woningbouwopgave staan veel binnenstedelijke bedrijventerreinen en andersoortige werklocaties onder druk. Veel gemeenten willen deze terreinen transformeren tot nieuwe woonlocaties. Vaak is onbekend wat de maatschappelijke en economische gevolgen zijn van dergelijke transformaties. Dit geldt ook ten aanzien van herstructurering van verouderde bedrijventerreinen. Als bedrijventerreinen worden geherstructureerd, stijgt dan de ruimteproductiviteit, de winstgevendheid van de bedrijven en de werkgelegenheid?

Een Economisch Effectrapportage (EER) biedt inzicht in de maatschappelijke en economische waarde van een bedrijventerrein en andersoortige bedrijfslocatie. Er wordt o.a. onderzoek gedaan naar: aantal en type bedrijven (startende ondernemers, gemiddeld vestigingsduur bedrijven, ontwikkeling winstgevendheid, aandeel kapitaalsintensieve bedrijven); - duurzaamheid / ruimtegebruik (mate van schaarse type terrein, leegstand, ruimteproductiviteit, mogelijkheden tot betere benutting ruimte overeenkomstig de SER ladder); - sociaal-maatschappelijke waarde van het terrein (verbondenheid regio, leerlingwerkplaatsen, organisatiegraad bedrijven, BIZ); werkgelegenheid op het terrein (laag- en hoogopgeleiden, jonge en oudere werknemers, aandeel van het terrein in de totale werkgelegenheid van een gemeente, groei werkgelegenheid, afgeleide werkgelegenheid).

De EER is een handzaam planologisch instrument, gebaseerd op het bestaande rekenmodel voor lokale en regionale bedrijventerreinen. Anders dan het MKBA Duurzame bedrijventerreinen brengt het geen hoge kosten met zich mee. De EER biedt inzicht in de 'economische effecten' van ruimtelijke plannen voor de lokale economie, met als doel: een betere planologische afweging als het gaat om bedrijventerreinen en andersoortige bedrijfslocaties. Daarnaast wordt ingegaan op de maatschappelijke betekenis van de locaties. Het is een pragmatisch handvat voor provinciale en gemeentelijke EZ- en OR medewerkers om te komen tot maximale economische benutting van de schaarse (bedrijfs)ruimte en duurzaam ruimtegebruik. Ook kan het worden gebruikt als instrument bij herstructurering van bedrijventerreinen. Het biedt een afwegingskader ten aanzien van de verbetering van de infrastructuur en openbare ruimte, verhogen van het ruimtegebruik, ruimteproductiviteit en kwaliteit in relatie tot de kosten hiervan.

Omvang en reikwijdte van de baten van stations: een hedonische prijsanalyse – Ioulia Ossokina (CPB), i.v.ossokina@cpb.nl

Lokale publieke voorzieningen zoals parken, zwembaden, stations en dergelijke worden meestal gefinancierd door (locale) overheden. Bij een beslissing omtrent de locatie en het niveau van deze voorzieningen worden de kosten ervan afgewogen tegen de baten, bijvoorbeeld in een kosten-batenanalyse (KBA). Om de baten van de voorzieningen goed in beeld te kunnen brengen is het belangrijk om te weten in welke straal mensen wonen die van een voorziening gebruik gaan maken en hoe ze de nabijheid van de voorziening waarderen. In dit onderzoek gebruiken we een empirisch woningmarktmodel om de omvang en de reikwijdte van de baten te bestuderen voor één specifiek voorbeeld van de voorzieningen, namelijk stations.

Uit de theorie is bekend dat de waardering voor de nabijheid van voorzieningen zich vertaalt in de grond- en woningprijzen. Met andere woorden, mensen zijn over het algemeen bereid om meer te betalen voor een woning in de buurt van voorzieningen. We onderzoeken het verband tussen de woningprijzen en de afstand tot een station om de waardering voor de nabijheid van stations in beeld te brengen. Daarbij besteden we expliciete aandacht aan de mogelijkheid dat de reikwijdte van de baten van stations (oftewel de straal waarin mensen een hogere woningprijs bereid zijn te betalen voor de nabijheid van een station) beperkt is. We gebruiken een standaard hedonische prijzenmodel waarin woningprijzen worden verklaard uit allerlei eigenschappen van de woning en van de omgeving, en breiden dit model uit met de afstand tot het station als verklarende variabele. Uit een analyse voor de regio Amsterdam komt naar voren dat de geschatte reikwijdte van de baten van stations inderdaad beperkt is, namelijk 1,5 km. Binnen deze reikwijdte leidt een halvering van de afstand tot het station tot een geschatte prijsstijging van ongeveer 8%. Buiten deze reikwijdte is er geen significant verband tussen de woningprijzen en de afstand tot het station.

We laten zien dat indien geen rekening wordt gehouden met de beperkte reikwijdte van de baten, een aanzienlijke overschatting van de baten het gevolg kan zijn.

De resultaten van dit onderzoek hebben implicaties voor de kosten-batenanalyses van ruimtelijk beleid. Het ex ante schatten van de baten van ruimtelijke ingrepen wordt in veel KBA's gebaseerd op relatief 'ad hoc' veronderstellingen omtrent de omvang en de reikwijdte van de baten. Onze studie laat zien dat een verkeerde inschatting van de reikwijdte van de baten tot een aanzienlijke overschatting van het KBA-saldo kan leiden. We benadrukken derhalve het belang van verder onderzoek naar de reikwijdte van de baten van voorzieningen.

Ruimtelijkeconomische effecten van overstromingen – Olaf Koops (TNO), olaf.koops@tno.nl

De schade van overstromingen wordt in ex ante-berekeningen onderschat. Zo is bijvoorbeeld de schade van de orkaan Katrina geraamd op 80 miljard dollar een jaar na de ramp, terwijl ex ante-berekeningen uitgingen van een geschatte schade van 16 miljard dollar. Ook in de huidige berekeningswijze van overstromingsschade met de Schade- en Slachtoffermodule van het Hoogwater Informatie Systeem (HIS-SSM) worden de economische effecten van een overstroming onderbelicht. De schade in HIS-SSM bestaat voor ongeveer 95 procent uit fysieke schade aan vastgoedobjecten in het overstromd gebied.

Berekeningen voor een casestudie in de regio Rotterdam-Dordrecht laten zien dat de totale schade van een overstroming met 15 tot 55 procent kan toenemen als ook naar de lange termijn gevolgen van een overstroming wordt gekeken. Een overstroming leidt tot verlies van productiefactoren (land, kapitaal, arbeid) en tot aangepast gedrag van huishoudens en bedrijven in en rond het getroffen gebied. Andere interessante resultaten zijn dat de economische effecten niet beperkt blijven tot het overstromd gebied maar het hele land raken. Ten tijde van de overstroming ondervinden alle regio's schade van de overstroming maar op lange termijn zien we ook regio's profijt hebben van de verschuiving van economische activiteiten.

Deze bevindingen zijn het resultaat van schadeberekeningen van ca. 25 gesimuleerde overstromingen-karakteristieken in de regio Rotterdam-Dordrecht met de modellen HIS-SSM en RAEM. HIS-SSM is een zeer gedetailleerde module voor het vaststellen van fysieke schade. RAEM is een ruimtelijk algemeen evenwichtsmodel. Beide modellen zijn complementair toepasbaar voor schadeberekeningen, waarbij de output van HIS-SSM als input heeft gediend voor RAEM. RAEM is de laatste jaren ingezet voor het berekenen van indirecte effecten van investeringen in infrastructuur zoals bijvoorbeeld bij de kosten-batenanalyse van de A6/A9 Schiphol-Amsterdam-Almere en de A4 Delft-Schiedam. Maar een ruimtelijk algemeen evenwichtsmodel kan voor meerdere doelen worden ingezet. Een overstroming is te interpreteren als een ruimtelijke (des-)investering. Voorwaarde is wel dat de overstroming een bepaalde omvang en een 'permanent' karakter heeft, waardoor er veranderingen mogelijk zijn in de efficiency van productmarkten, arbeidsmarkten en woningmarkten.

Herstructureringsplannen voor bedrijventerreinen – Anton van Hoorn (PBL), anton.vanhoorn@pbl.nl

Voor de studie *Toekomst van Bedrijventerreinen* heeft het PBL een analyse gemaakt van de relatie tussen locatiefactoren en plantype. Met andere woorden, op welke locaties komt herstructurering voor, en op welke locatie transformatie en waar blijft alles bij het oude?

Uit de analyse blijkt, dat oude bedrijventerreinen op aantrekkelijke woonlocaties vaker getransformeerd worden. Transformatie schuift bedrijventerreinen uit de binnenstedelijke gebieden door naar de stadsrand. Bedrijventerreinen nabij stations, de binnenstad of nabij water veranderen vaker naar de woonfunctie. Bedrijventerreinen die bij de snelweg liggen of aan het spoor worden juist vaker geherstructureerd. Dit wil overigens weer niet zeggen, dat werkgelegenheid uit de stad verdwijnt. Een groot gedeelte van de werkgelegenheid bevindt zich immers in wijken die als wonen zijn aangemerkt.

Door de transformatie zijn wel nieuwe werklocaties aan de stadsrand nodig. Dat is tegen de SER-ladder in. Maar het levert wel aantrekkelijke woonomgevingen op, op verstandige, binnenstedelijke locaties.

H: Territoriale cohesie – Jos Notenboom (voorzitter)

Territorial Impact Assessment – Wil Zonneveld (TU Delft/OTB), W.A.M.Zonneveld@tudelft.nl

Ruimtelijke planners die in Europa actief zijn vragen alle jaren om een goed instrument om de effecten van (Europees) sectorbeleid op de ruimte en het ruimtelijk beleid inzichtelijk te maken. De algemene Europese 'impact assessment' procedure biedt zo'n instrument aan. In plaats van te werken aan een eigenstandig instrument zouden ruimtelijke planners zo goed mogelijk van dit instrument gebruik moeten gaan maken.

De ruimtelijke-effectrapportage van territoriale cohesie – David Evers (PBL), David.evers@pbl.nl

In het Verdrag van Lissabon staat 'territoriale cohesie' als een nieuw doel van de Europese Unie. Over de betekenis van territoriale cohesie bestaat geen consensus. Er zijn verschillende interpretaties, bijvoorbeeld: 'sociaal-economische gelijkheid tussen regio's', 'ruimtelijke ordening' en 'beleidscoördinatie'. Hoe zou het territoriale cohesie-beleid van de EU er in de toekomst uit kunnen zien, en wat heeft dit voor gevolgen voor Nederland? Deze studie analyseert, op verzoek van het ministerie van VROM, een vijftal interpretaties van territoriale cohesie en de mogelijke beleidsopties die daaraan gerelateerd zijn. Op basis daarvan worden de consequenties voor Nederland geschat.

Volgens de studie zijn de kortetermijngevolgen van territoriale cohesie voor het ruimtegebruik in Nederland vrijwel te verwaarlozen. Dit betekent echter niet dat territoriale cohesie onbelangrijk is. Op de langere termijn biedt territoriale cohesie bijvoorbeeld interessante kansen voor ons land, zoals nieuwe

subsidiemogelijkheden. Ook zou bij de EU meer begrip kunnen ontstaan voor de specifieke geografische situatie van Nederland in Europa. Nog belangrijker is de impact die territoriale cohesie kan hebben op het EU-beleid. Territoriale cohesie kan bijvoorbeeld de samenhang tussen de beleidssectoren verbeteren. Ook kan het beleid van de EU meer aansluiten bij de Nederlandse traditie van gebiedsontwikkeling. Dat zijn enkele bevindingen uit de studie 'Territorial Impact Assessment of Territorial Cohesion for the Netherlands', die het Planbureau voor de Leefomgeving op 18 februari heeft gepubliceerd. Deze ex-ante-evaluatie kan de Nederlandse overheid helpen het begrip 'territoriale cohesie' verder invulling te geven

Met een reactie van **Louisa Crijns (min. VROM)**

I: RO en mobiliteit in internationaal perspectief – Hans Hilbers (voorzitter)

RO en mobiliteit in Nieuw Zeeland: van markt, markt, markt naar een planningscultuur - Merijn Martens (KIM)

RO en mobiliteit in Nederland: van ontwikkeling in een gebied naar ontwikkeling van een gebied - Peter Walbeek (min.VROM), peter.walbeek@minvrom.nl

RO en mobiliteit in internationaal perspectief: feiten, doelen en middelen - Hans Hilbers (PBL), hans.hilbers@pbl.nl

J: Beleid voor landschap en groen – Rienk Kuiper (voorzitter)

Dokteren aan een procrustusbed; over de omgang met de EHS en natuur in Nederland na 2018 – Jaap Gersie (Radbouw Universiteit Nijmegen), j.gersie@fm.ru.nl

Procrustes was een schurk uit de Griekse mythologie die zijn slachtoffers op een bed vastbond en hen vervolgens, als zij te kort waren, uittekte of, als zij te lang waren, hun uitstekende lichaamsdelen afhakte. Het procrustesbed is een oude metafoor die onder meer wordt gebruikt in situaties waarin ideeën, theorieën of schema's ons beeld van de werkelijkheid zodanig bepalen, dat we de reële mogelijkheden en beperkingen van die werkelijkheid uit het oog verliezen. In deze bijdrage is de EHS het procrustesbed en de natuur in Nederland de patiënt. Met nadruk 'patiënt' en geen 'slachtoffer' want ook metaforen hebben een beperkte geldigheid. De gevangenen van Procrustes overleefden zijn behandeling zelden, terwijl de natuur in Nederland, ook buiten de EHS, natuurlijk altijd blijft bestaan. Daarom heeft het alsnog zin om, na realisatie van de EHS in 2018, te dokteren om de patient (de natuur) beter te maken, zonodig door ook het bed (de EHS) een flinke opknappbeurt te geven.

In de bijdrage komen tal van vraagstukken aan de orde die samenhangen met ontwikkelingen die zich sinds 1990 rond de EHS en de natuur in Nederland hebben voorgedaan. De voortdurende afname van de biodiversiteit, de sociaal-economische en ruimtelijke ontwikkeling van Nederland, veranderend denken over ecologie en natuur, de rol van de wetenschap en het sturen van de samenleving en de Europeanisering van het natuurbeleid hebben in hun samenhang en wisselwerking de betekenis van de EHS en onze omgang met het concept in de afgelopen 20 jaar danig gewijzigd. Uit de confrontatie met een weerbarstige praktijk is een complex instrumentarium ontstaan waarvan het zeer de vraag is of daarmee de beoogde EHS in 2018 gerealiseerd kan worden. Daarmee zijn ook meteen een paar centrale vragen van deze bijdrage aangeroerd. Wat bedoelen we eigenlijk als de de EHS 'gerealiseerd', 'klaar' of 'af' is en hoe kunnen we het beste met deze dan 'reëel bestaande' EHS omgaan? Het antwoord op deze vragen wordt mede gezocht in een analyse van de EHS als eertijds onvoldoende doordacht concept in het spanningsveld van soorten- en gebiedenbeleid en in een voorstel om er alsnog iets moois van te maken door de integratie van de EHS met onlangs gelanceerde leefgebiedenbenadering.

Natura 2000 en de ruimtelijke planning: reflectie op de stand van zaken – Raoul Beunen (WUR), Raoul.Beunen@wur.nl

De afgelopen jaren heeft de implementatie van het Europese Natura 2000-beleid veel aandacht gekregen. Vele partijen zijn onzeker over de gevolgen van Natura 2000 voor sociale en economische activiteiten in en rondom beschermde gebieden. Tegelijkertijd wordt steeds opnieuw duidelijk dat ook in Nederland de biodiversiteit nog steeds onder druk staat. Het areaal aan de natuurgebieden is de laatste jaren weliswaar toegenomen, maar de kwaliteit van deze gebieden is onvoldoende om verder verlies van biodiversiteit te voorkomen. De rode lijst van bedreigde soorten is langer geworden en de populaties van de meest bedreigde soorten blijven afnemen. De problematische implementatie van natuurbeleid, de moeizame handhaving van de natuurbeschermingswetten, en de groeiende weerstand tegen deze wetten zijn belangrijke redenen voor een debat over de effectiviteit en de efficiëntie van nationale en internationale natuurbeschermingsbeleid.

Met deze inzichten over de implementatie van het natuurbeleid hebben we verder onderzoek gedaan naar de planningspraktijken waarin wordt beslist over het beheer van Natura 2000 gebieden. Het beheer van deze gebieden brengt verschillende uitdagingen met zich mee. Beheerders en betrokken overheden zijn verantwoordelijk voor de realisatie van specifieke beheersdoelen, maar zij zijn ook verantwoordelijk voor het afstemmen van deze doelen met andere sociale en economische belangen.

De Nederlandse overheid heeft het opstellen van beheerplannen verplicht gesteld om daarmee duidelijkheid te geven over de consequenties van de aanwijzing als Natura 2000-gebied voor de grondeigenaren en -gebruikers in en nabij deze gebieden. Onze studie toont aan dat in hun zoektocht naar zekerheid de overheid juist meer onzekerheid heeft veroorzaakt onder de verschillende actoren die betrokken zijn bij de discussies en de besluitvorming over Natura 2000-gebieden. Het opstellen van de beheerplannen heeft bij allerlei partijen geleid tot extra onzekerheden over de mogelijkheid om in het planproces te participeren en over de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op de uitkomsten ervan. Door deze onzekerheden zijn velen van hen zeer sceptisch over de beheerplannen.

We zien dat het natuurbeschermingsbeleid niet langer de discussies over de verschillende activiteiten en hun relaties stimuleert, maar heeft vooral geleid tot een procedurele strijd tussen mensen die specifieke belangen nastreven. Als gevolg van deze ontwikkelingen verliezen echter steeds meer mensen het vertrouwen in het besluitvormingssysteem en het resultaat is dat biodiversiteit niet goed wordt beschermd. Gelukkig zijn er ook positieve resultaten te melden. In die projecten waarbij de verantwoordelijke overheden bij het opstellen van de beheerplannen tijd en moeite hebben geïnvesteerd in de organisatie van de participatie van diverse belanghebbenden, de communicatie en in het gezamenlijk vinden van oplossingen is het in veel gevallen geweest om tot breed gedragen oplossingen te komen. Deze projecten laten zien dat intensieve communicatie tussen de verschillende betrokken actoren een essentiële basis vormt voor het oplossen van conflicten.

Nationale Landschappen versus Lokale Landschappen: beleid in praktijk – Janneke Hagens/Brendan McCarthy (NovioConsult), j.hagens@novioconsult.nl

In de Nota Ruimte zijn twintig Nationale Landschappen aangewezen, gebieden met bijzondere landschapskwaliteiten. Beleidsmakers bij verschillende overheden, bewoners, ondernemers en bezoekers zijn het met elkaar eens: de Nationale Landschappen zijn 'parels' en dat moet zo blijven. De praktijk is complexer. Bij de realisering van beleidsambities voor Nationale Landschappen spelen dilemma's die de realisering lastig maken. Een voorbeeld: lokale economische functies kunnen bijdragen aan het karakter van een landschap, maar tegelijkertijd botsen met de strenge rijkskaders met betrekking tot groei (voorbeeld fruitteelt in het Rivierengebied). Een ander voorbeeld van een dilemma: de ontwikkeling en het beheer van landschapskwaliteit vraagt om constructieve financiële middelen. Een eenduidige en pasklare financiële strategie is echter niet realistisch, omdat de twintig Nationale Landschappen zowel ruimtelijk als organisatorisch verschillen. Enerzijds willen betrokkenen bij Nationale Landschappen dus duidelijkheid over wat kan en wat niet kan in een Nationaal Landschap; hier passen strenge regels bij en eenduidige aanpakken. Anderzijds botst deze duidelijkheid met de vraag naar flexibiliteit; deze flexibiliteit is nodig om landschapspecifieke doelstellingen te realiseren en om recht te doen aan de diverse werkwijze van de twintig Nationale Landschappen.

Aan de hand van voorbeelden uit een aantal projecten die NovioConsult heeft uitgevoerd (onder andere voor de ministeries LNV en VROM) laten we zien hoe je deze dilemma's bij realisering van beleidsambities voor Nationale Landschappen in praktijk kan aanpakken. Allereerst zetten we de hindernissen op een rijtje die de gezamenlijke realisering belemmeren. Een voorbeeld van een hindernis is de onbekendheid bij de betrokken overheden en partijen met elkaars werkwijze en ambities. Een ander voorbeeld van een hindernis is de patstelling tussen voorstanders van een strenge aanpak en voorstanders van een flexibele aanpak. Vervolgens presenteren wij een aanpak die bijdraagt aan de realisering van beleidsambities voor Nationale Landschappen. Belangrijke motto's hierbij zijn 'gebruiken maken van de kracht van een regio' en 'partijen bij elkaar brengen - en werkwijzen, ambities en ideeën combineren'. Deze aanpak leidt tot de realisering van twintig 'parels', Nationale Landschappen waar iedereen trots op is en blijft.